

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ ВА РАХБАР КАДРЛАРИНИ ҚАЙТА
ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШНИ ТАШКИЛ
ЭТИШ БОШ ИЛМИЙ - МЕТОДИК МАРКАЗИ**

**ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ САНЪАТ ВА МАДАНИЯТ ИНСТИТУТИ
ҲУЗУРИДАГИ ПЕДАГОГ КАДРЛАРИНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА
УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ ТАРМОҚ МАРКАЗИ**

“Тасдиқлайман”

Тармоқ маркази директори

_____ **О.А.Хасанов**

“ _____ ” _____ **2015 йил**

**“ЧОЛГУ ИЖРОЧИЛИГИ ТАРИХИ ВА ТАРАҚҚИЁТИ”
МОДУЛИ БЎЙИЧА**

ЎҚУВ-УСЛУБИЙ МАЖМУА

Малака ошириш курси йўналиши: Чолғу ижрочилиги (турлари бўйича)

Тингловчилар контингенти: Олий таълим муассасалари профессор-ўқитувчилари

Тузувчи: *Ў.Ф.Тошматов – профессор*

Тошкент – 2015

МУНДАРИЖА

ИШЧИ ДАСТУР	3
МАЪРУЗА МАТНЛАРИ.....	17
1-Мавзу: МУСИҚА ЧОЛГУЛАРИ ВА ЧОЛГУ ИЖРОЧИЛИГИ ТАРИХИ	17
2-Мавзу: ЎЗБЕК МИЛЛИЙ ЧОЛГУЛАРИНИ ҚАЙТА ИШЛАШ ВА ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ЖАРАЁНИГА ТАНҚИДИЙ ЁНДОШУВ	31
3-Мавзу: ЗАМОНАВИЙ ВА АНЪАНАВИЙ ЧОЛГУЛАРДА ЎҚИТИШ ТИЗИМИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ	58
АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ.....	62
ГЛОССАРИЙ.....	71

ИШЧИ ДАСТУР

Кириш

Мустақиллик даврининг энг муҳим ютуқларидан бири Ўзбекистонда таълим тизимининг ислоҳ қилиниши билан боғлиқдир. Зеро, эркин ва озод Ватанни барпо этиш ва унинг қудратини мустаҳкамлаш учун замонавий ва чуқур билимга эга кадрлар зарурлигини ўз вақтида ҳис этган Президентимиз ташаббуси билан эълон қилинган “Таълим тўғрисида”ги Қонун ва Кадрлар тайёрлаш миллий дастури ҳозирги кунда ўз самарасини бермоқда. Мамлакатимизда ҳозирги кунда яратилган таълим тизими кўплаб хорижий мамлакатлар томонидан тан олиниб, ундан андазалар олиниши ва амалиётга татбиқ этилиши мамлакатимиздаги таълим тизимининг муваффақиятини исбот қилади. Таълим тизимини такомиллаштириш ишларини доимий равишда олиб бориш учун имконият яратиб бераётган Қонун ва Дастурга кўра юртимизда таълим муассасалари педагоглари тайёрлашдаги айрим камчиликларни ҳам бартараф этиш даври етиб келди. Зеро, юртбошимиз И.А.Каримов таъкидлаганидек, “Таълим-тарбия тизимини ўзгартирмасдан туриб, биз кўзлаган олий мақсад – озод ва обод жамиятни барпо этиб бўлмас” эди.

Олий таълим муассасалари педагоглари қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тизими шу давргача собиқ Совет тизими даврида яратилган тартибда амалга ошириб келинаётган эди. Ҳозирги кунга келиб ушбу тизимни янада такомиллаштириш асосида бозор муносабатларига мослашган янги тизимни ташкил этиш зарурати туғилди. Шу муносабат билан Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июнда “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПФ-4732-сонли Фармони эълон қилинди. замонавий талаблар асосида қайта тайёрлаш ва малака ошириш жараёнларининг мазмунини такомиллаштириш ҳамда олий таълим муассасалари педагог кадрларининг касбий компетентлигини мунтазам ошириб боришни мақсад қилади.

Мазкур Фармонга кўра янгидан барпо этилаётган тизимда олий таълимнинг норматив-ҳуқуқий асослари ва қонунчилик нормалари чуқур ўрганилиши, жаҳон тажрибасидаги илғор таълим технологиялари ва педагогик маҳоратнинг шакллантирилиши, таълим жараёнларида ахборот-коммуникация технологияларини кенг қўллашга тайёрлаш, хорижий тилни амалий жиҳатдан мустақкам ўзлаштириш, тизимли таҳлил ва қарор қабул қилиш асослари билиш, махсус фанлар негизида илмий ва амалий тадқиқотлар кўламини янада кенгрок ўзлаштириш, технологик тараққиёт ва ўқув жараёнини ташкил этишнинг замонавий услублари бўйича сўнгги ютуқлардан хабардорликни ошириш, педагогнинг касбий компетентлиги ва креативлиги, глобал Интернет тармоғи, мультимедиа тизимлари ва масофадан ўқитиш усулларини ўзлаштириш бўйича билим, кўникма ва малакаларини шакллантириш масалаларига алоҳида эътибор қаратилган.

Ушбу дастурда таълим ва тарбия жараёнларини ташкил этиш ва бошқаришнинг меъёрий ҳуқуқий асослари жумладан: Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни, Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари ва фармойишлари ҳамда Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг буйруқлари асосида ишлаб чиқилган. Унда чолғу ижрочилигининг анъанавий ва замонавий турларига оид тарихий маълумотлар, шунинг ижрочиликнинг ривожланиш босқичлари билан боғлиқ маълумотлар берилган.

Модулнинг мақсади ва вазифалари

“Чолғу ижрочилиги тарихи ва тараққиёти” **модулининг мақсади:** педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малака ошириш курси тингловчиларини чолғу ижрочилигининг анъанавий ва замонавий йўналишларининг тарихи, уларнинг ривожланиш босқичлари, ижрочиликдаги жанрларнинг турлари ва уларни талқин этишдаги замонавий услублар, ижрочилик ва чолғушуносликдаги айрим муаммоларни аниқлаш, таҳлил этиш ва баҳолаш кўникма ва малакаларини таркиб топтиришдан иборат.

“Чолғу ижрочилиги тарихи ва тараққиёти” модулининг вазифалари:

-чолғу ижрочилиги билан боғлиқ тарихий манбаларни ўрганиш, таҳлил қилиш, мусиқа чолғулари ва улардаги ижрочилик маҳоратининг ўсиш тенденциясини таҳлил этиш;

-ўзбек миллий чолғуларининг қайта ишланиши ва такомиллаштирилиши жараёнларига танқидий ёндошган ҳолда таҳлил этиш;

- чолғу ижрочилигининг тарихи ва ривожланиш босқичлари билан боғлиқ янги маълумотларни олий таълим тизимига татбиқ этиш стратегиясини ишлаб чиқиш ва амалиётга татбиқ этишга ўргатиш.

Модул бўйича тингловчиларнинг билими, кўникмаси, малакаси ва компетенцияларига қўйиладиган талаблар

“Чолғу ижрочилиги тарихи ва тараққиёти” курсини ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида:

Тингловчи:

-мусиқа чолғуларининг турлари, таснифи;

-миллий чолғуларнинг пайдо бўлиш жараёни ва такомиллашуви;

-чолғу ижрочилигининг пайдо бўлиши ва ривожланиши;

-чолғу гуруҳларининг шаклланиши ва турлари;

-ижрочиликдаги турли анъанавий ва замонавий услублар ҳақида

билимларга эга бўлиши;

Тингловчи:

-ўз касбий фаолият соҳаларида мусиқа чолғулари ва ижрочилик тарихи ва тараққиёти билан боғлиқ билимларни қўллай олиш;

-чолғу ижрочилигининг анъанавий ва замонавий турларидаги асосий ютуқларини тарғиб қилиш;

-чолғу ижрочилиги муаммолари ва уларнинг ривожланиш истиқболларини таҳлил қилиш;

-чолғу ижрочилиги билан боғлиқ янги машқлар тузиш;

-чолғу ижрочилигидаги янги услуб ва тажрибаларни амалиётда қўллаш

кўникмаларини эгаллаши;

Тингловчи:

-чолғу ижрочилиги тарихи ва тараққиёти билан боғлиқ методик кўрсатмалар ишлаб чиқиш;

-ижроликдаги эришилган ютуқларни амалда тўғри қўллаш;

-чолғу ижрочилигига доир муаммоларни аниқлаш;

-чолғу ижрочилиги борасидаги олиб борилган тадқиқотларни танқидий таҳлил этиш;

-ижрочилик услубларини такомиллаштириш бўйича таклифлар бериш;

-чолғу ижрочилиги тарихи ва тараққиётига тегишли маълумотлар чоп этилган манбаларни баҳолаш ва умумлаштириш **малакаларини эгаллаши**;

Тингловчи:

-чолғу ижрочилиги тарихи ва ривожланиши билан боғлиқ ютуқларни қўллашда ижтимоий ўзаро таъсир кўрсатиш;

-чолғу ижрочилиги билан боғлиқ янги маълумотлар асосида ўқув жараёнини ташкил этиш;

-олинган янги билимлар асосида таълим ва тарбия жараёнини бошқариш;

-чолғу ижрочилигида эришилган ютуқларга суянган ҳолда хулосалар бериш;

-янгидан ўзлаштирилган маълумотлар асосида чолғу ижрочилигини такомиллаштириш борасида қарорлар қабул қилиш;

-тизимли - фаолият тавсифидаги **компетенцияларни эгаллаши лозим.**

Модулни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар

“Чолғу ижрочилиги тарихи ва тараққиёти” курси маъруза ва амалий машғулотлар шаклида олиб борилади.

Курсни ўқитиш жараёнида таълимнинг замонавий методлари, ахборот-коммуникация технологиялари қўлланилиши назарда тутилган:

-маъруза дарсларида замонавий компьютер технологиялари ёрдамида презентацион ва электрон-дидактик технологиялардан, шунингдек анъанавий ва замонавий мусиқа чолғуларидан;

-ўтказиладиган амалий машғулотларда техник воситалардан, экспресс-сўровлар, тест сўровлари, ақлий ҳужум, гуруҳли фикрлаш, кичик гуруҳлар билан ишлаш, коллоквиум ўтказиш, анъанавий ва замонавий чолғуларда ижрочилик

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-Мавзу: Мусиқа чолғулари ва чолғу ижрочилиги тарихи (2 соат) Режа

1. Мусиқа чолғуларининг таснифи масалалари.
2. Мусиқа чолғуларини архелогик топилмалар, қоятошлардаги суратлар, тарихий миниатюралар ҳамда қадимий қўлёзмалар воситасида ўрганиш.
3. Мусиқа чолғуларида гуруҳли ижрочилик тарихи. Замонавий чолғу жамоалари.

Мусиқа чолғуларининг пайдо бўлиши билан боғлиқ табиий шароит. Қадимий содда мусиқа чолғулари. Чолғуларнинг турлари. Мусиқа чолғуларининг ал Фаробий, ал Хоразмий, Абу Али ибн Сино ва бошқа Шарқ олимлари томонидан таснифланиши. Мусиқа чолғуларининг Хорнбостель томонидан таснифланиши. Археологик қазилмалар пайтида топилган топилмаларда мусиқа чолғуларининг акс этиши. Қоятошдаги суратлар ва қадимий миниатюраларда мусиқа чолғуларининг акс этирилиши. Мусиқага бағишланган Шарқ олимларининг рисоаларида мусиқа чолғулари ва чолғу ижрочилиги билан боғлиқ маълумотлар. Тарихий манбаларнинг ҳозирги кунда ўрганилиш даражасига танқидий назар. Гуруҳли ижрочилик шакллари ва турлари. Миллий чолғуларда гуруҳли ижрочилик анъаналари. Замонавий оркестр ва ансамблларнинг турлари ва ижро услублари. Ўзбекистондаги моҳир созандалар ва таниқли чолғу жамоалари. Чолғу ижрочилиги билан боғлиқ танлов ва фестиваллар.

2-Мавзу: Ўзбек миллий чолғуларини қайта ишлаш ва такомиллаштириш жараёнига танқидий ёндошув (2 соат) Режа

1. Ўзбек миллий анъанавий чолғулари. Фольклор чолғулари.
2. Ўзбек миллий чолғуларини такомиллаштириш ва қайта ишлаш жараёнида хорижий мутахассислар ва маҳаллий созгарларнинг иштироки.
3. Такомиллаштирилган ва қайта ишланган ўзбек миллий чолғуларининг ҳозирги кунда мусиқа маданиятимизда фойдаланилиши масалалари.

Ўзбекистон ҳудудида тарқалган мусиқа чолғулари. Миллий профессионал

ва фольклор чолғулари. Анъанавий ижрочиликда қўлланилган чолғуларнинг қайта ишланиши ва такомиллаштирилишига бўлган эҳтиёж. А.Петросянц ва бошқа хорижий мутахассисларнинг чолғуларни такомиллаштириш ва янги чолғу оилаларини яратишдаги ишлари. Миллий чолғуларни қайта ишлаш ва такомиллаштирилишида маҳаллий усталарнинг иштироқи. Янгидан яратилган ва такомиллаштирилган чолғуларнинг ўзбек мусиқа маданиятидаги иштироқи. Қайта ишлаш ва такомиллаштириш жараёнига ижобий ва танқидий муносабат. Қайта ишлаш ва такомиллаштириш жараёнидаги камчиликлар. Ҳозирги кунда фойдаланилаётган “академик” чолғуларнинг ютуқли ва камчилик томонлари. Анъанавий чолғулардан таълим тизимида ва профессионал ижрочилик фойдаланиш масалалари. Миллий чолғулардан эстрада жанрида фойдаланиш тажрибалари. Фольклор чолғулари, уларни сақлаб қолиш ва таълим тизимига киритиш масалалари.

3-Мавзу: Замоनावий ва анъанавий чолғуларда ўқитиш тизимини такомиллаштириш масалалари (2 соат)

Режа

1. Ўзбекистонда чолғу ижрочилиги йўналиши бўйича таълим тизими.
2. Чолғу ижрочилиги йўналиши бўйича таълимда амалий ижрони назарий таълим билан бойитиш ҳақида.
3. Ижрочиликда эришилган замонавий услубларни таълим тизимида татбиқ этиш масалалари.

Ўзбекистон мусиқий таълим босқичлари. Бошланғич мусиқий таълимнинг ислоҳ қилиниши ва мамлакатимизда яратилаётган шароит. Ўрта махсус мусиқий таълим муассасалари ва уларнинг чолғу ижрочилиги йўналишидаги бўлимлари фаолияти. Мусиқага ихтисослашган олий таълим муассасалари ва бўлимлар. Мусиқий таълимда узвийлик масалалари. Мусиқий таълимдаги муаммолар ва уларни ҳал қилиш йўллари. Мусиқий таълимни такомиллаштиришда назарий таълимни амалий куникмалар билан мустаҳкамлаш масалалари. Анъанавий ва замонавий чолғуларда ижро маҳоратининг ўсиши. Ижрочиликда эришилган амалий кўникмалардан фойдаланган ҳолда мусиқий таълим муассасалари учун методик қўлланмалар яратиш масалалари. Мусиқий таълимда илмий тадқиқот масалалари. Ўзбекистонда чолғу ижрочилиги тарғиботи.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

Маърузадан сўнг режалаштирилган дастлабки икки мавзу бўйича амалий машғулотлар маъруза машғулотининг мавзуси асосида ташкил этилади. Бунда тингловчилар мустақил равишда, шунингдек педагог томонидан таклиф этилган йўналиш бўйича амалий топшириқларни бажарадилар. Топшириқ ёзма, савол-жавоб тарзида ёки амалий ижро ёки бошқа шаклда бажарилиши мумкин.

Назарий таълим режалаштирилмаган амалий машғулотлар қўйи келтирилган режалар асосида ташкил этилади. Амалий машғулотлар тингловчиларнинг таклиф этилаётган мавзуга бўлган муносабатини ёзма, оғзаки жавоб ёки амалий ижро кўринишларида ифода этишлари учун имкон яратиши кўзда тутилган. Амалий машғулотлардаги режалаштирилган масалалар педагог томонидан махсус тайёрланган тарқатма материаллар, ёзма манбалар, қўшимча воситалар, шунингдек мусиқа чолғуларидан амалий фойдаланиш орқали тингловчиларнинг фаоллигини ошириш учун хизмат қилиши керак.

Мавзу: Урма зарбли чолғулар таснифи ва улардаги ижро услубларининг такомиллашуви (2 соат)

Режа

1. Урма зарбли чолғуларнинг анъанавий ва замонавий таснифи.
2. Шовқинли чолғулар ва улар тайёрланадиган материаллар турлари.
3. Маълум баландликка эга урма зарбли чолғулар.
4. Ўзбек миллий урма зарбли чолғулари ва уларнинг бошқа чолғулар билан ўхшашлиги.

Мавзу: Дамли чолғулар ва улардаги ижро услублари (2 соат)

Режа

1. Дамли чолғуларнинг турлари ва уларнинг таснифи масалалари.
2. Тилли дамли чолғуларнинг турлари ва улардаги ижро услублари.
3. Замонавий ва анъанавий дамли чолғулардаги боғлиқлик ва анъанавий ижро услубларидан мусиқий таълимда фойдаланиш масалалари.

Мавзу: Торли чолғуларнинг турлари ва улардаги ижро услубларининг бойитилиши (2 соат)

Режа

1. Торли чолғулар таснифи. Жаҳон ва ўзбек торли чолғулари.
2. Тирнама ва мезробли чолғулар гуруҳи.
3. Камонли чолғуларнинг турлари ва эволюцияси.
4. Зарбли-торли чолғулар ва уларнинг муסיқа маданиятига ўрни.

МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ

Мустақил ишни ташкил этишнинг шакли ва мазмуни

Тингловчи мустақил ишни муайян модулни хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги шакллардан фойдаланиб тайёрлаши тавсия этилади:

- тарихий манбалардан, ўқув ва илмий адабиётлардан фойдаланиш асосида мавзунини ўрганиш;
- Ўзбекистондаги таълим тизимида, мавжуд муסיқа жамоаларида фойдаланилаётган чолғулар билан таққослаш асосида хулосалар чиқариш;
- тарихий чолғуларнинг такомиллашиш ёки йўқолиб кетиш сабабларини ўрганиш;
- эълон қилинган танқидий материаллар асосида мустақил қарор қабул қилиш устида ишлаш;
- ўзбек миллий чолғуларининг қайта ишланиши ва такомиллашуви жараёнига ўз муносабатини ёзма баён этиш.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

I. Раҳбарий адабиётлар.

1. Каримов И.А. Ўзбекистон ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. –Т.: Ўзбекистон, 1992. -22 б.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. – Т.: Ўзбекистон, 1996. Т.1. -364 б.
3. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. –Т.: Ўзбекистон, 1994. Т.2. -380 б.
4. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. –Т.: Ўзбекистон, 1995. -269 б.
5. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. –Т.: Ўзбекистон, Т.3. 1996.

6. Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. –Т.: Ўзбекистон, 1997. Т.5. -384 б.
7. Каримов И. Биз келажагимизни ўз кўлимиз билан қураимиз. –Т.: Ўзбекистон, 1999. Т.7.
8. Каримов И.А. Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. – Т.: Ўзбекистон, 2000. Т.8. -528 б.
9. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. –Т.: Ўзбекистон, 2001. Т.9. -439 б.
10. Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. – Т.: Ўзбекистон, 2002. Т.10. -432 б.
11. Каримов И.А. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. – Т.: Ўзбекистон, 2003. Т.11. -320 б.
12. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза. –Т.: Ўзбекистон, 2005. -64 б.
13. Каримов И.А. Жамиятни эркинлаштириш, ислоҳотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш – барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир. –Т.: Ўзбекистон, 2007, Т. 15. -126 б.
14. Каримов И.А. Мамлакатимиз тараққиёти ва халқимизнинг ҳаёт даражасини юксалтириш – барча демократик янгиланиш ва иқтисодий ислоҳотларимизнинг пировард мақсади. –Т.: Ўзбекистон, 2007.
15. Каримов И.А. Юксак маънавият - енгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008. - 176 б.
16. Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгилашни изчил давом эттириш – давр талаби // “Халқ сўзи” гезатаси 2009 йил 14 февраль.
17. Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш – устувор мақсадимиздир. // Ўзбекистон овози 2010 йил 28 январь.

18. Каримов И.А. Жаҳон инқирозининг оқибатларини енгиш, мамлакатимизни модернизация қилиш ва тараққий топган давлатлар даражасига кўтарилиш сари. –Т.: Ўзбекистон, 2010. Т.18. -280 б.

19. Каримов И.А. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг кўшма мажлисидаги “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси” номли маърузаси // Халқ сўзи. 2010 йил 13 ноябрь.

II. Меъёрий- ҳуқуқий ҳужжатлар.

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. (Ўн иккинчи чақирик Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ўн биринчи сессиясида 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 28 декабрдаги, 2003 йил 24 апрелдаги, 2007 йил 11 апрелдаги, 2008 йил 25 декабрдаги, 2011 йил 18 апрелдаги, 2011 йилдаги 12 декабрдаги, 2014 йил 16 апрельда қабул қилинган қонунларига мувофиқ киритилган ўзгартиш ва кўшимчалар билан) –Т., 2014.

2. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 йил. 9-сон, 225-модда.

3. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 йил. 11-12-сон, 295-модда.

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 2 ноябрдаги “Олий малакали илмий ва илмий-педагогик кадрлар тайёрлаш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-1426-сонли Қарори.

5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил майдаги “Олий таълим муассасаларининг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш ва юқори малакали мутахассислар тайёрлаш сифатини тубдан яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-1533- сонли Қарори.

6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 24 июлдаги “Олий малакали илмий ва илмий-педагог кадрлар тайёрлаш ва аттестациядан ўтказиш тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги ПФ-4456-сон Фармони.

7. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 28 декабрдаги “Олий ўқув юртидан кейинги таълим ҳамда олий малакали илмий ва илмий педагогик кадрларни аттестациядан ўтказиш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 365- сонли Қарори.

8. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 16 августдаги “Олий таълимнинг давлат таълим стандарти. Асосий қоидаларни тасдиқлаш тўғрисида”ги № 343 сонли Қарори.

9. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2006 йил 16-февралдаги “Педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва уларни малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги 25-сонли Қарори.

10. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 26 сентябрдаги “Олий таълим муассасалари педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 278-сонли Қарори.

11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1996 йил 31 декабрдаги “Республикада мусиқий таълимни, маданият ва санъат ўқув юртлари фаолиятини яхшилаш тўғрисида”ги ПФ-1692-сон Фармони.

12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2002 йил 16 апрелдаги “Тошкент давлат консерваториясини Ўзбекистон давлат консерваториясига айлантириш тўғрисида”ги ПФ-3052-сон Фармони.

13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 8 июлдаги “Болалар мусиқа ва санъат мактабларининг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш ва уларнинг фаолиятини янада яхшилаш бўйича 2009-2014 йилларга мўлжалланган давлат дастури тўғрисида”ги ПҚ-910-сонли Қарори.

14. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2010 йил 7 октябрдаги “2010-2020 йилларда номоддий маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш, асраш, тарғиб қилиш ва улардан фойдаланиш давлат дастурини тасдиқлаш тўғрисида”ги 222-сонли Қарори.

15. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июндаги “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва

малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПФ-4732-сон Фармони.

III. Махсус адабиётлар.

1. Йўлдошев Т. Уд дарслиги. - Т.: Дарслик. 2008. – 346 б.
2. Одилов А. “Чанг” - Т.: Ўқув қўлланма, 2002. – 285 б.
3. Раҳимов Ш. Чолғу ижрочилигига ўргатиш методикаси. - Т.: Ўқув қўлланма, 2009. – 224 б.
4. Турапов З. Дутор бас. - Т.: Ўқув қўлланма, 2004. – 211 б.
5. Усмонов Қ. “Рубоб дарслиги” - Т.: Дарслик, 2004. – 312 б.
6. Шарипов Н. “Рубоб примада ижро этишни ўрганиш методикаси” - Т.: Дарслик, 2002. – 295 б.
7. Эргашев Ғ. “Афғон рубоби дарслиги” - Т.: Дарслик, 2004. – 362 б.
8. Қосимов Р. “Анъанавий танбур ижрочилиги” - Т.: Ўқув қўлланма, 2002. – 258 б.

IV. Электрон таълим ресурслари

1. www.ziynet.uz
2. www.edu.uz
3. www.infocom.uz
4. www.learnenglishkids.britishcouncil.org/en/
5. www.learnenglishteens.britishcouncil.org/
6. www.learnenglish.britishcouncil.org/en/
7. www.gov.uz
8. www.lugat.uz
9. www.conservatory.uz
10. www.bimm.uz
11. www.uzdsmi.uz
12. www.uzdsmimarkaz.uz
13. www.classicmusic.uz

КАЛЕНДАРЬ-МАВЗУИЙ РЕЖА

№	МАВЗУЛАР	Машғулот турлари			Муддати
		назарий	амалий	мустақил таълим	
1.	Муסיқа чолғулари ва чолғу ижрочилиги тарихи	2			
2.	Ўзбек миллий чолғуларини қайта ишлаш ва такомиллаштириш жараёнига танқидий ёндошув	2			
3.	Ўзбек миллий чолғуларини қайта ишлаш ва такомиллаштириш жараёнига танқидий ёндошув		2		
4.	Ўзбек миллий чолғуларини қайта ишлаш ва такомиллаштириш жараёнига танқидий ёндошув			2	
5.	Замонавий ва анъанавий чолғуларда ўқитиш тизимини такомиллаштириш масалалари	2			
6.	Замонавий ва анъанавий чолғуларда ўқитиш тизимини такомиллаштириш масалалари		2		
7.	Урма зарбли чолғулар таснифи ва улардаги ижро услубларининг такомиллашуви		2		
8.	Дамли чолғулар ва улардаги ижро услублари		2		
9.	Торли чолғуларнинг турлари ва улардаги ижро услубларининг бойитилиши		2		
жами		6	10	2	

МАЪРУЗА МАТНЛАРИ

1-Мавзу: МУСИҚА ЧОЛҒУЛАРИ ВА ЧОЛҒУ ИЖРОЧИЛИГИ ТАРИХИ

Режа

1. Мусиқа чолғуларининг таснифи масалалари.
2. Мусиқа чолғуларини архелогик топилмалар, қоятошлардаги сураглар, тарихий миниатюралар ҳамда қадимий қўлёмалар воситасида ўрганиш.
3. Мусиқа чолғуларида гуруҳли ижрочилик тарихи. Замонавий чолғу жамоалари.

Мавзуга оид таянч иборалар:

мусиқа чолғуси, чолғулар таснифи, халқий (табий) чолғу, сунъий чолғулар, чолғу жамоаси, чолғу ансамбли, фольклор чолғулари, кўхна (қадимий) чолғулар, анъанавий чолғулар, этник чолғулар.

Президентимиз И.Каримовнинг “Юксак маънавият – енгилмас куч” китобида Самарақанд шаҳри ёнидаги Мўминобод қишлоғи худудида аёл кишининг қабридан тилла ва бронза буюмлари қаторида суякдан ясалган най топилганлиги, бу эса заминимизда бронза даврида ҳам ўзига хос мусиқа маданияти мавжуд бўлганлигини фахр билан эътироф этади. Фарғона тоғ тизмасида жойлашган Саймалитош қоя чизмаларида топилган ва маросим қатнашчилари ўртасида тасвирланган айлана шаклидаги доирага ўхшаш чолғу ҳам эрамиздан аввалги II асрга оид деб ҳисобланади. Худди шунингдек, мустақиллик даврида топилган ва жаҳон моддий меросининг дурдоналари рўйхатига киритиш учун тавсия этилаётган “Сармишсой петроглифлари”да учрайдиган айрим мусиқа чолғуларининг тасвири ҳам буни яна бир бор исботлайди.

Ўрта Осиё худудида жуда қадимги замонлардан бошланган тарихий жараён эрамиздан аввалги биринчи мингйилликнинг ярмидан бошлаб ўз ўрнини бошқа турмуш тарзига, яъни давлатчиликнинг шаклланишига бўшатиб берди. Бунинг натижасида ушбу худуд ва Эрон заминида эрамиздан аввалги IV-III асрлардаёқ

бир нечта давлат пайдо бўлди. Ушбу давлатлардаги шаҳар маданияти асосан ўтроқ деҳқончилик ва хунармандчиликка асосланган бўлиб, аҳолининг бошқа бир қисми кўчманчилик турмуш тарзини сақлаб қолди ва уларнинг асосий фаолияти чорвачилик билан боғлиқ бўлганлигини тарихдан биламиз. Бу ерда яшаган аҳолининг мусиқа маданияти уларнинг турмуш тарзи билан бевосита боғлиқ бўлганлигини исботлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ.

Эрамиздан аввалги 330-324 йилларда Ўрта Осиёни забт этган Александр Македонский бу ердаги мустақкам қалъалар кўринишидаги шаҳарлар, қизғин ижтимоий ва маданий ҳаётни кўриб хайрон бўлган. Заминнинг истильоси даврида табиий равишда маҳаллий аҳоли маданияти ва турмуш тарзи жуда катта йўқотишларга учраши қаторида эллин маданиятига хос янгиликлар ҳам кириб келиб, аҳолининг ижтимоий ва маданий турмуш тарзини бойитди. Тарихчиларнинг таъкидлашларича бу даврда ўз мустақиллигини сақлаб қолган Хоразм маданияти ўз мустақиллигини йўқотган Парфия ва Бактрияга қараганда камроқ ўзгаришни сезган.

Афросиёб (Самарқанд) харобаларидан топилган меҳнат қуроллари, турли жанг қуроллари, майший ва бадий сопол буюмлар, тангалар ва бошқа ашёлар қаторида топилган сопол терракоталар (лойдан ясалиб, кейин оловда пиширилган, орқа томония ясси, юза қисми эса бўрттирилган кўринишдаги, бўйи ва эни тахминан 9-10 см. бўлган сопол) да акс эттирилган мусиқачи эркак ва аёлларнинг тасвирлари ўша давр мусиқа чолғулари ҳақида жуда қимматли маълумотларни беради. Уларнинг тахминий ёши эрамиздан аввалги III-I асрларига оидлиги аниқланган. Афросиёб терракоталарида энг кўп тасвирланган мусиқий чолғу уд ҳисобланади. Бу эса ушбу чолғунинг ўша даврда жуда кенг тарқалган севимли чолғу эканлигидан далолат беради. Тасвирларда уднинг уч ва тўрт торли кўринишда ифодалангани кузатилади. Терракоталар яратилган даврдан кейинги ўтган 7-8 аср давомида ҳам бу чолғуларнинг кўриниши ва торларининг сонидеяри ўзгариш бўлмаган. Абу Наср Форобий томонидан яратилган “Мусиқа ҳақида катта китоб”да ҳам уд чолғуси худди шунга яқин тасвирланган. Форобийдан кейин яратилган мусиқий рисолаларда эса уднинг тўртинчи торига

кўшимча равишда Форобий томонидан бешинчи тор киритилганлиги ва унинг сози кварта оралиғида созлана бошланганлиги ёзилган.

Афросиёб харобаларида топилган чолғулар тасвири орасида арфа чолғусининг ҳам ўз аксини топганлиги, бу чолғунинг ватани сифатида анча давргача Миср ҳисобланиб келинганлиги, лекин Олд Осиёда олиб борилган қазилмалар натижасида Ур династиясининг биринчи бўғини бўлган Шумер маликаси хилхонасидан (эрамиздан олдинги 3 минг йил) топилган 11 торли нафис безакли арфанинг топилиши унинг тарқалиш ҳудуди (географияси)ни кенгайтириш қаторида нафақат Мисрга балки Олд Осиёга ҳам тегишли бўлиши мумкинлиги мазкур манбада келтирилган. Унда ёзилишича, бурчакли арфа ёйсимон арфадан кейин пайдо бўлган ва у Мисрга Осиёдан келтирилган. Шунинг учун ҳам уни “Осиё арфаси” деб аташган (22 бет).

Афросиёбдан топилган терракоталар орасида дамли (пуфлаб чалинадиган) чолғулар гуруҳига оид бир қатор найсимон чолғулар тасвири ҳам учрайди. Бу чолғуларнинг аксарияти бўйлама найлар бўлиб, уларнинг ижрочилари сифатида кўп ҳолларда аёллар тасвирланган.

Рус тилида продолний деб номланадиган ижро услубини биз қуйида

Афросиёб топилмалари орасидаги ёнлама най тасвири эрамиздан олдинги III-I асрларга тааллуқлилигидан келиб чиқиб, ёнлама найнинг ватанини ҳам Ўрта Осиё деб белгилаш мумкин. Бу топилмалар орасида кичик ҳажмдаги бўйлама чолғу тасвири ҳам учрайди. Муаллиф бу чолғунинг қай турдаги най типига кириши тўғрисида аниқ фикр билдирмаси-да, сибизга ёки сопол най бўлиши эҳтимоллигини баён этади.

Афросиёбда топилган терракоталарда танбурсимон чолғулар ва зарбли чолғулар (барабан, тарелка) тасвири ҳам учрайди.

Мазкур манбада Парфиёна (манбада Парфиена) давлатининг (ҳозирги Туркманистон ҳудуди) пойтахти бўлган Найса (манбада Ниса) жойлашган ҳудудда олиб борилган қазилмалар чоғида топилган ритонлар (фил суяги билан безатилган шохсимон идишлар)да ишланган ранг-баранг тасвирлар мутахассисларни лол қолдирганлиги ҳам баён этилади. Ушбу тасвирлар орасида

муסיқа чолғуларидан – кифара, танбурсимон чолғу, Пан флейтаси, авлос, доирасимон чолғу ва тарелкаларнинг аниқ акс эттирилишини кузатиш мумкин (29-бет). Манбага таянган ҳолда шуни айтиш мумкин-ки, кифара ҳам лира (ҳозирда тасвири муסיқани ифодаловчи муסיқа чолғуси)симон чолғудир. Кифара профессионал чолғу бўлса, лира ҳаваскорлар томонидан фойдаланилган. Авлос (грекча номланиши) – сурнайсимон чолғу бўлиб, унинг қувур қисми алоҳида, пуфланадиган қосми алоҳида тайёрланади. Яъни асосий товуш сурнай ва гобойдаги сингари “най пачоқ” қисми билан боғлиқ. Пан флейтаси (грекча) эса бир-бирига бирлаштирилган қувурлардан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бирида алоҳида товуш ҳосил қилинади. Унинг номланиши грек худоси Пан номи билан боғлиқ бўлиб, ушбу худо доимий равишда мазкур чолғуни ушлаган ҳолда тасвирланади. Грек муаллифларининг гувоҳлик беришича, ҳар икки чолғу ҳам уларга Шарқ мамлакатларидан кириб келган (30-31 бетлар). Ҳозирда жуда кўп Шарқ халқларида (Хитой, Индонезия, Корея, Япония ва бошқа) авлос типидagi ва Пан флейтаси типидagi чолғулар учрайди.

Найса ритонларида тасвирланган зарбли чолғулардан бири – дойралардир. Бу тасвирлардаги дойраларнинг кўриниши ва ҳажми ҳозирги ўзбек дойраларидан жуда кам фарқланади. Шуниси эътиборлики, аксарият ҳолларда дойра ижрочилари сифатида аёллар тасвирланган. Бу ҳолатни муаллиф диний маросимлар билан боғлашга ҳаракат қилади (32 бет).

Найса ритонларида тасвирланган тарелкалар икки хил кўринишга эга. Биринчиси – раққоса аёллар кўлига махсус тасма билан боғланган пиёласимон шаклда бўлса, иккинчиси – чолғучилар кўлидаги ясси кўринишдаги тарелкалардир. Россиядан Ўрта Осиёга келиб (19 асрнинг охири) капелмейстер лавозимида фаолият кўрсатган Август Эйхгорн томонидан жамланган коллекциядаги тарелка ясси тарелкага яқин кўринишга эга.

Туркменистоннинг жанубий қисмида муқаддам ҳукм сурган Марғиёна давлатининг маркази Марв (ҳозирги Байрам Али шаҳри яқини) ўрнида топилган терракоталарда ҳам муסיқа чолғуларининг тасвири учрайди (33 бет). Бу ерда Афросиёб удиға ўхшаш уд чолғуси ва ундан фарқланадиган, суворий (отлик)

қўлида тасвирланган дўмбирасимон чолғуни алоҳида кўрсатиш мумкин. Муаллифнинг фикрича, суворий қўлидаги чолғу Тоғли Олтой ва Хакасия ўлкаларида “тошпур”, “хомус” каби номланадиган бахшилар чолғуларига жуда ўхшаб кетади. Нима учундир ушбу чолғунинг ҳозиргача Сурходарё ва Қашқадарё бахшиларининг совимли чолғуси бўлган дўмбира билан алоқадорлиги масалалари ёритилмаган (Ў.Т.).

Македонский истильосидан омон қолган антик Хоразм маданиятига оид ёдгорликлар – тасвирий санъат ва ҳайкалтарёошлик намуналари, сопол буюмлар ва терракоталардаги мусика чолғуларининг тасвири (Қўй кирилган қалъа ва Тупроқ қалъа топилмалари) эрамиздан олдинги IV-III асрларга оид маълумотларни беради. Бу ерда энг қадимий даврларга оид арфа ва кифарани, кейинги даврларга оид кўплаб тирнама чолғуларни келтириш мумкин (34-35 бетлар). Тирнама чолғулар ичида дўмбирасимон ёки дуторсимон чолғулар учрайди ва муаллиф бу чолғуларни кўчманчи халқлар чолғусига, Афросиёб удларини эса шаҳар чолғусига киритади.

Биз юқарида қайд этганимиздек, Ўрта Осиёнинг греклар томонидан истильо қилиниши маҳаллий тамаддун натижаларинининг греклар томонидан ўзлаштиришлари ва ўз навбатида эллин маданиятининг маҳаллий халқ турмуш тарзига сингдирилишига сабаб бўлган. Македонский томонидан ишғол қилинган ҳудудларга эллин маданиятининг таъсири борасида Фармер “... греклар Шарққа бергандан кўра кўпроқ нарсани олган”лигини эътироф этади.

Ҳозирги Сурхондарё вилояти ҳудудида ҳукм сурган Кушон давлатининг эски шаҳарлари ўрни (ҳозирги Холчаён ва Далварзинтепа) да олиб борилган қазилма ишлари натижасида ҳам мусика чолғуларига оид (эрамиздан олдинги I аср) артефактлар топилган. Хусусан, Холчаёндаги Сарой харобаларида топилган лойдан ишланган ва юпқа бўёқ берилган ҳайкаллар мажмуаси ичида уд ушлаган аёлнинг тасвири алоҳида аҳамият касб этади. Чунки, тўла сақланмаган бўлса-да, унинг либоси ва юз тузилишига кўра бу аёл маҳаллий аҳоли вакили эканлигини аниқлаш мумкин. Далварзинтепадан топилган терракоталарда ҳам уд ва арфа ижрочиларининг тасвири учрайди.

Биз таҳлил этаётган даврда маданий алмашувлар нафақат узок ўлкаларга қараганда ёнма-ён жойлашган мамлакатлар билан кенгроқ бўлган. Ўрта Осиё ва Эрон ўртасидаги маданий алмашув ҳақида шундай фикрлар мавжуд. Ўша даврда Сўғд ва Хуросонда бир хил чолғулар мавжуд бўлган. Яна қизиғи шундаки, сосонийлар давридаги Форс давлатининг машҳур муסיқачиси бўлган Борбад асли Ўрта Осиёлик (Марвлик) бўлган ва эрон муסיқа тизимидаги етти асосий мақомлар (пардалар)нинг ихтиросини унинг номи билан боғлашади. Хусрав II саройига келган Борбад мукаммал шаклланган муסיқачи бўлиб, ўзи билан ватанида жуда кенг тарқалган барбат чолғуси билан бирга унда ижро этиш техникасини ҳам олиб келганлиги аниқ.

Япон императорларига совға қилинган буюмлар орасида сақланган ва Ўрта Осиёдан келтирилган (IX-X аср) уд чолғусининг дека қисмига туширилган тасвирда иккита чолғучи ифодаланган. Уларнинг бири мизроб билан уд чалаётган ҳолда тасвирланган бўлса, иккинчиси жуда аниқ тасвирланмаган ва у камон билан тик ҳолда ушланган чолғуни ижро этаётганлиги аниқ. Бу чолғу ёки икки торли камон билан чалинадиган рубоб, ёки қошиқсимон кўринишда тайёрланадиган кўбиз чолғуси бўлиши мумкин. Кўбиз чолғусининг қозоқларда пайдо бўлиши (муסיқашунос Б.Сарибоев фикрича) ярим афсонавий Қўрқут номи билан боғланади.

IX-XI асрларда яшаб ижод қилган Ўрта Осиёнинг буюк донишмандлари – Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Абу Абдуллоҳ ал Хоразмий, Абу Райҳон Берунийлар ўз давридаги мавжуд барча дунё илмларини пухта эгаллаш ва таҳлил қилиш эвазига ўз таълимотларини яратишга эришдилар. Бу назариялар ва илмлар энг илғор ва мукаммал бўлганлиги боис нафақат Араб халифалиги ҳудудида, балки бутун жаҳонда бир неча асрлар давомида дунё илмининг ривожланиш йўлини белгилаб берди.

Араб тилининг ислом дини қабул қилинган барча мамлакатларда давлат тили сифатида жорий этилиши бир томондан ноқулайлик туғдирган бўлса, иккинчи томондан ушбу мамлакатларда яшаган илм аҳлининг араб тилига таржима қилинган грек фалсафаси ва илмидан баҳраманд бўлиш имконини

яратди. Бу даврда Аристоксен (“Гармоника”, “Ритмика”), Аристотель (“Муаммолар”), Евклид (“Гармоника”, “Канон”), Птоломей (“Гармоника”) ва бошқа муаллифларининг асарлари араб тилига таржима қилинган эди. Ушбу асарларнинг танқидий ўрганилиши натижасида IX-XI асрлар давомида Ўрта Осиёнинг буюк олимлари – Форобий, Ибн Сино, ал-Хоразмийлар томонидан ўз даврининг мукамал мусиқа назарияси ишлаб чиқилди. Бу асарларга юз йиллар давомида Ғарб ва Шарқ мусиқашунослари энг мукамал манба сифатида мурожаат этдилар. Ўша даврларда мусиқа илми математика илмининг таркибий қисми сифатида қабул қилинган эди. Буюк олимларнинг асарларида мусиқа товушининг ҳосил бўлиши, мусиқий товушларнинг ўзаро муносабати, уларнинг тартиби, интерваллар, ладлар, товушларнинг кўшилиши асосида ҳосил қилинадиган куйлар ҳақидаги маълумотлар билан бирга мусиқа чолғулари тўғрисида ҳам жуда қимматли маълумотлар берилган. Ана шу даврдан бошланган мусиқа илми XII аср бошларида Фахруддин ар-Розий (“Илмлар мажмуаси”нинг бир бўлими мусиқага бағишланган), XIII асрда Сафиуддин Урмавий “Рисолатун аш Шарафия” ва “Китоб ул адвор”), XIV асрда эронлик олимлар аш-Шерозий ва ал-Амули, XV асрда Абдурахмон Жомий (“Мусиқа ҳақида китоб), ал-Ҳусайний, Абдулқодир Мароғий, XVI-XVII асрларда бухоролик Кавкабий ва Дарвиш Алиларнинг асарлари билан янада бойитилди.

Абу Наср Форобий эллин фалсафаси номёндалари (грек олимлари)нинг асарларини батафсил ўрганиш асосида Ўрта Осиёда биринчи бўлиб мусиқа назариясини яратган олим ҳисобланади. Унинг “Мусиқа ҳақида катта китоб”и нафақат мукамал мусиқа назарияси, балки чолғушунослик бўйича ҳам аждодларимиз томонидан яратилган илк манбади. Ушбу йирик рисоланинг иккинчи китоби мусиқа чолғуларига бағишланган. Ушбу манбада энг мукамал чолғулардан бири сифатида уд келтирилади. Бу даврда уднинг тўртта тори бўлганлиги, уни янада яхшироқ қилиш учун бешинчи тор ҳам киритилиши мақсадга мувофиқлиги баён этилади. Шундан келиб чиқиб, айрим муалифлар, шу жумладан Абдурахмон Жомий уд чолғусига бешинчи торни Форобий киритган, деган хулосага келади. Аслида эса Форобийгача даврда яшаган ал-Киндий

(тахминан 790-847 йиллар) уд чолғусига 5-тор киритилиб, у хайвон ичагидан эшилган ҳолда тайёрланганлиги ва ёғочдан ясалган мизроб (плектр) ўрнига суякдан ясалган мизроб ишлатила бошлангани тўғрисида маълумот беради. Форобийнинг китобида уд чолғусининг тасвири берилмаган бўлса-да, унинг замондоши бўлган Бағдод халифаси Жаъфар ал Муктидир (манбада Джафар ал-Муктидир-би-алах) ўзининг уд чолғусини ушлаб турган ҳолатини кумуш тангада зарб қилдиргани боис Форобий давридаги уд тўғрисида тасаввур қилиш мумкин.

Форобийнинг китобида келтирилишича, танбур ўз садосига кўра удга энг яқин чолғу. Бу даврдаги танбурнинг иккита, баъзида учта тори бўлган. Форобий икки турдаги танбур тўғрисида маълумот беради. Уларнинг биринчиси – хуросон танбури, иккинчиси – бағдод танбури. Уларнинг шакли ва товуш қаторида фарқи бор эканлиги, бағдод танбурида 5 та боғлама парда мавжудлиги учун унда фақат қадимий куйларни ижро этиш мумкинлиги, агар у такомиллаштирилиб, товуш қатори ўзгартирилса қадимий куйларни чалиш имконияти чегараланиб қолиши мумкинлигини маълум қилади. Аксинча, хуросон танбуридаги доимий (қўзғалмас) 5 та пардадан ташқари 13 та суриладиган пардалар мавжудлиги ва унда турли хил куйларни чалиш имконияти бирмунча кенглиги айтилади. 5 та ўзгармас (муқим) пардаларнинг биринчиси – харрак ва шайтон харрак орасидаги масофанинг тўқиздан бир қисмида, иккинчиси – тўртдан бир, учинчиси – учдан бир қисмида, тўртинчиси – тенг ярмида, бешинчиси харрак билан тўртинчи парда орасидаги масофанинг тўқиздан бир қисмида жойлашганлиги маълум қилинади. (79 бет).

Форобийнинг китобида дамли (пуплаб чалинадиган) чолғулар тўғрисида ҳам маълумотлар бор. Унда келтирилган биринчи чолғу бўйлама най бўлиб, тожикларнинг тутак чолғусига яқин бўлган бўлса керак. Ушбу бўйлама найнинг устки қисмида 7 та орқа томонида 2 та тешик бўлган.

Ушбу манбада келтирилган (муаллифнинг таъбирича сурнай) яна бир чолғунинг устки қисмида 8 та, орқа томонида 1 та ва ён томонида 2 дона тешиги мавжудлиги баён этилади. Муаллиф (Т.С. Визго) Форобий ушбу чолғуни найлар гуруҳига нотўғри киритган, деган хулоса беради. Бизнинг фикримизча, бу

ҳақиқатан ҳам ёнлама най бўлиши мумкин. Чунки, ҳалигача деярли ўзгармаган най чолғусида ҳақиқатан ҳам 1 та ҳавони юбориш тешиги, 6 та товуш баландлигини бошқарадиган тешик қаторида унинг юза қисмида 2 та фойдаланилмайдиган тешик ва орқа ёки ён томонида яна битта фойдаланилмайдиган тешик мавжуд.

Форобий яна бир чолғу – қўшнаё тўғрисида ҳам маълумот келтириб, уни дубай деб атайдиган (балки аслида дунай, яъни икки най маъносидадир).

Манбада “рубоб” номи билан келтирилган чолғу икки ёки битта торли бўлганлиги ва унинг товуши инсон овозига яқинлигини ҳисобга олган ҳолда бу ерда ғижжак чолғуси ҳақида гап кетаётганлигини фаҳмлаш мумкин. Чунки, араблар ҳозиргача ғижжак чолғусини “рабоб” деб атайдиган (Ў.Т.). Бу чолғу кварта оралиғида, уд чолғусининг иккинчи ва учинчи ториға мос ҳолда созланиши баён этилган.

Арфа чолғуси – ҳар битта товуш ҳосил қилиш учун алоҳида тор тортиладиган чолғулар қаториға киритилиб, ўша даврда унинг 11 ёки 12 торли турлари тарқалганлиги, ижрода қулайлик бўлиши учун унинг 15 торли тури анча маъқул эканлиги, ушбу чолғунинг янада мукамал бўлиши учун унинг торлари сонини 25 таға етказиш лозимлиги айтилади. Арфаға бағишланган қисмда яна бир арфасимон чолғу – маъзиф тўғрисида ҳам қисқа маълумот келтирилган. Шу билан мусиқа чолғулари тўғрисидаги маълумотлар яқунланади. Лекин бошқа бир бўлимда товуш оралиги ва баландлигини аниқлаштириш учун параллелпипед асосға 15 дона тор тортилган чолғуни тавсия этади. Бу чолғунинг ўша даврда истеъмолда бўлган “шоҳруд” ёки унинг оиласиға кирувчи чолғу эканлигини тахмин қилиш мумкин.

Форобий давриға яқин муддатда яшаган Абу Али ибн Сино ҳам мусиқани математика фани таркибиға киритган ва ўзининг “Китоб уш Шифо” асарининг бир қисмини мусиқаға бағишлаган. Ушбу нашрда у торли чолғуларни биринчи марта турларға ажратган ва уларни:

- мизробли (танбур, барбат);
- резонатор устиға торлари тортилган (шоҳруд);

- иккита асосга торлари тортилган (лира);
- камон воситасида товуш ҳосил қилинадиган (рабоб) чолғуларга ажратади.

Абу Али ибн Сино Форобийдан фарқли равишда ҳозирда уд номи билан машҳур чолғунинг эски – барбат номи билан келтирилади. Барбат асли туркийзамин ва эронзаминда жуда қадимдан мавжуд бўлиб, унда ВИИИ асрда биринчи бўлиб араб мусикасини ижро этган шахс Ибн Сурайи бўлганлиги Фармер томонидан эътироф этилган. Шу даврнинг ўзида яшаган ал Хоразмий ҳам барбат – бу уд чолғуси эканлиги, бар – кўкрак, бат – ўрдак, яъни ўрдак кўкрак эканлигини ёзган. Ҳақиқатан ҳам даврлар таъсирида ўзининг кўринишини йўқотмаган уднинг ён томонидан қаралса, бунга амин бўлиш мумкин.

Ўша давр мусиқа чолғулари тўғрисида маълумот берувчи яна бир манба “Мафотих ал улум” бўлиб, у Форобий ва Ибн Синоларга жуда яқин даврда яшаган Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Юсуф ал Хоразмий томонидан тузилган. Ушбу асар иккинчи мақоласининг 7-боби “Мусиқа ҳақида” деб номланади ва ушбу бобнинг 1-фасли тўлалигича мусиқа чолғуларига бағишланган.

Деярли бир даврда яшаган уч олимнинг мусиқага оид назарияси ва таълимотини XIII асрда яшаган Сафиуддин Урмавий нафақат тўлдирди, балки янада ривожлантирди. Форобий ва бошқа олимлардан фарқли равишда у мусиқа чолғуларига бағишланган махсус рисола қолдирмаган бўлса-да ўз асарларида биринчи мартаба уд чолғуси воситасида аниқ мусиқий товуш ҳосил ўрнини белгилади ва уларга араб альфавити асосида номлашни тавсия қилди. Бу эса ўз навбатида товушлар баландлигини аниқлаш ва қоғозда ифодалаш имконини берди. Товушлар баланлигини аниқлаш нисбий (абсолют, центларга таянмаган), яъни уднинг қайси баланликдаги товушга созланишига нисбатан бўлса-да, кейинчалик замонавий нота тизимининг дунёга келиши учун асос яратди.

“Рисолатун аш Шарафия” асарида муаллиф уднинг ўша замонда энг мукамал чолғу эканлигини эътироф этиб, унда бешта жуфт тор мавжудлиги, торлар кварта оралиғида созланиши, уднинг дастасида 7 та парда (ёки товуш

ҳосил қилиш ўрни Ў.Т.) мавжудлиги тўғрисида маълумот берди ва ҳар бир пардага ўша даврнинг машҳур ижрочилари берган номларни ёзиб қолдирди.

Сафиуддин Урмавий ўзининг “Китоб ул адвор” (манбада Китаб ул-адвар) асарида уд чолғусининг тасвирини ҳам келтирган. Урмавийдан кейин уд чолғусининг 5 та тури ва 7 та пардаси тўғрисидаги маълумотлар аш Шерозий (1236-1310), Абдурахмон Жомий (1414-1492) ва ал Ҳусайний (XV асрнинг иккинчи ярми) асарларида ёзилган. Уд чолғусининг созланиши, товушқатори билан бир қаторда унинг батафсил чизмаси Абдурахмон Жомийнинг “Муסיқа ҳақида китоб”ида учрайди.

Ғижжак тўғрисидаги маълумотларга келсак, Абдулқодир Мароғийнинг китобида келтирилишича, ғижжак ва кеманча аслида битта чолғу бўлиб, биринчисининг косоҳонаси каттароқ, кейингисиники эса кичикроқ ҳажми билан фарқланади. Бундан ташқари, ўша даврларда уларга тортиладиган асосий торлар 2 тадан бўлиб, ғижжакда чолғусида қўшимча 7 дона резонатор торлар ҳам қўлланилганлиги баён этилади.

Дутор чолғуси тўғрисидаги илк маълумотлар XV асрга оид ал Ҳусайнийнинг қўлёзмасида учрайди. Бироқ бу чолғу тўғрисида тўлиқ тасаввур ҳосил қилишнинг имконияти чегараланган. Ундаги ижро услуби аниқ ёритилмаганлиги боис кўплаб тадқиқотчилар “дутор” атамаси танбурнинг 2 та торли тури бўлиши мумкин, деб хулоса чиқаришларига имконият яратади.

Форобий биринчи бўлиб инсон овозини энг мукаммал чолғу сифатида эътироф этган бўлса, бу фикр Ибн Сино ва аш Шерозий томонидан яна бир бора таъкидланган. Ушбу алломаларимизнинг асарларида инсон овозига энг яқин чолғулар биринчи навбатда дамли (пуфлаб чалинадиган) чолғулар бўлса, ундан кейинги ўринда торли-камонли чолғулар эканлиги ва ундан кейин уд ва танбур туриши эътироф этилади.

XVII асрда бухоролик буюк ҳофиз, созанда Дарвиш Али Чангий томонидан яратилган рисола ўша даврга хос жуда кўп муסיқа чолғулари ҳақидаги ўта қимматли маълумотларни ўз ичига олган. Дарвиш Али Мовароуннаҳр ҳукмдори Имомқулихон (1611-1642) саройида муסיқачи бўлиб хизмат қилган. У яратган

рисоланинг бешинчи ва олтинчи боблари мусиқа чолғуларига бағишланган. Хусусан, унда танбур – жуда қадимий мусиқа чолғуси ва бошқа чолғуларнинг устози эканлиги, чанг – Зухро юлдузига бағишланган 26 та торли ва 7 мақомни ижро этиш хусусиятига эга чолғулиги, най – 8 та тешикли қадимий дамли чолғу ва унда барча 12 мақомларни ижро этиш мумкинлиги, қонун – 6 хил созланиши мумкин бўлган тирнама чолғу эканлиги, уд – барча чолғуларнинг подшоси бўлиб, унинг 6 жуфт ипак торлари борлиги ҳақида маълумотлар берилган. Мазкур асарда Бухоро ва Самарқандда кенг тарқалган рубоб (мизробли Ў.Т.), ғижжак, қўбиз чолғулари, шунингдек, маҳаллий аҳоли томонидан кам қўлланиладиган мусиқор (Пан флейтаси туридаги), найи-энбан (жунли териси бор дамли чолғу?), руҳавза (олти торли тирнама чолғу), кунгура (5 та ладли ҳинд чолғуси), арғанун (мешли дамли чолғу) ҳақида ҳам ёзилган. Дарвиш Али томонидан келтирилган 16 та чолғунинг 7 таси (танбур, чанг, қонун, уд, рубоб, қўбиз, ғижжак) ўша даврда жуда оммалашганлигини рисоланинг навбатдаги бобларидан билиб олиш мумкин. Чунки унда мазкур чолғуларнинг ижрочилари улар учун яратилган асарлар тўғрисида сўз боради. Бу бобларда юқорида қайд этилмаган най, дутор, балабон, сурнай, ноғора чолғучилари тўғрисида маълумотлар киритилгани ҳолда, руҳавза, кунгира, мусиқор чолғуларининг ижрочилари тўғрисида умуман маълумот берилмаган. Бу эса мазкур чолғуларнинг ўша даврда истеъмолда деярли бўлмаганлигини билдиради.

XV-XVII асрларда мусаввирлар томонидан юксак маҳорат билан ишланган миниатюралар ҳам ўша давр мусиқа чолғулари тўғрисида қимматли маълумотларни беради. Баъзи миниатюралар, хусусан, Фидавсийнинг “Шохнома”сига ишланган миниатюраларда қадимийроқ чолғулар тасвирланган. Чунки, “Шохнома”га ишланган миниатюраларнинг энг биринчиси ХИВ асрга, яъни асар яратилгандан кейин 300 йилдан ортиқ кейинги даврга оиддир. “Шохнома”нинг XV асрдаги нашрига ишланган миниатюраларда мусиқа чолғулари аниқроқ тасвирланганлиги билан ажралиб туради. Бу нашрдаги миниатюраларда уд чолғуси жуда кўп тасвирланади. Уд (барбат) чолғусининг моҳир ижрочиси Борбад яшаган даврдан то миниатюрада акс эттирилганигача

деярли беш аср ўтган бўлса-да, бу даврда чолғу кўринишининг даярли ўзгармаганлиги мусаввирларга унчалик қийинчилик туғдирмаган.

Шу даврда нашр этилган “Шохнома”га ишланган миниатюраларда арфа, уд, танбур ва рубоб чолғулари ўрин олган. Асар қахрамонларидан бири – Озоданинг кўлида тасвирланган арфа чолғусининг 14 тори жуда аниқ тасвирланган. Кўплаб миниатюраларда арфа чолғусига дойра жўр бўлиши тасвирланади (манбада арфа чолғуси “чанг” атамаси билан берилган. Ў.Т.). Арфа чолғусида эркаклар, ўсмир йигитлар, кўпчилик ҳолларда эса аёллар ижрочи сифатида тасвирланади. Яна бир миниатюрада кекса аёл (балки жодугардир) кўлида 3 та торли танбурсимон чолғу тасвирланган бўлиб, унинг боғлама пардалари 13 тани ташкил қилади.

Миниатюраларда рубоб чолғуси ҳам учрайди. Лекин у арфа ва уд чолғуларига нисбатан камроқ тасвирланганлиги амалиётдаги нисбатан камроқ ишлатилганлигини билдиради.

Ушбу чолғулар қаторида қонун чолғуси ҳам миниатюралардан жой олган. Лекин қонун чолғусига нечта тор тортилгани, қулоқларининг сонини илғаб олишнинг имконияти йўқ. Фақат қонун чолғуси созандаларнинг тиззасига қўйилиб, тирнаб чалинаётганини кузатиш мумкин.

Ушбу асарга ишланган миниатюралардан бирида ғижжак чолғуси ҳам ўз аксини топган. Тасвирдаги ғижжак камон воситасида чалингани, унинг косахонаси ярим шар шаклида, дастаси эса юқори томон кенгайиб борувчи шаклда эканлигини илғаш мумкин. Аммо унинг нечта торли эканлигини илғаб бўлмайди.

Худди шундай кўринишдаги ғижжак Амир Хусрав Дехлавийнинг “Хусрав ва Ширин” поэмасига Камолиддин Бехзод (1455-1537) томонидан ишланган миниатюрада ҳам тасвирланган.

Шу асарга ишланган яна бир миниатюрада уч кишидан иборат чолғучилар ансамбли тасвирланган бўлиб, уларнинг иккитаси – най ва дойра ижрочилари, учинчиси эса қарсак чалиб турган ўсмир йигитдир. Миниатюрада ўз аксини топган най бўйлама найдир. Афсуски, худди Афросиёб топилмаларидаги каби бу тасвирда ҳам найнинг нечта тешиги бўлганлигини аниқлаб бўлмайди.

Бошқа миниатюраларда тасвирланган чолғу ансамбллариининг таркиби турлича. Масалан уларда чанг, дойра, най таркибли, чан, уд, танбур, рубоб таркибли кўринишда учрайди.

Аксарият миниатюраларда ов ва жанг жараёнларини тасвирлашда кучли овоз чиқарадиган чолғулар иштирок этади. Булар асосан, карнай, сурнай, тарелка, ноғора ва литаврасимон катта урма чолғулардир.

Миниатюралардан шуни кузатиш мумкинки, чолғу ансамбллариининг икки хил – камер (асосан ёпиқ жойда ижро учун мўлжалланган чолғулардан ташкил топган) ва очик ҳавода чалишга мўлжалланган ансамбллар шу даврда деярли шаклланиб бўлган. Миниатюраларда тасвирланган карнайлар икки хил кўринишга эга. Булар – тўғри ва тирсакли карнайлардир. “Шохнома”нинг 1440 йилги нашрига тайёрланган миниатюрада жанг қилаётган ҳар икки томоннинг алоҳида чолғу ансамбллари тасвирланган. Бу ердаги ҳар икки ансамбль чолғулари таркиби бир хил. Лекин бу миниатюрада муқаддам тасвирий санъат асарларида тасвирланмаган икки томонига тери тортилган барабан ҳам ўз аксини топган.

Миниатюрага бой нашрлардан яна бири Алишер Навоийнинг “Хамса”сидир. Мазкур асарларга ўша давр мусаввирлари томонидан ишланган минатюраларда чанг, ғижжак, дойра, рубоб, танбур, дуторсимон чолғу, уд, сурнай, карнай, ноғора, най чолғулари акс эттирилган.

Мавзу бўйича саволлар:

1. Энг мукамал чолғу (Фаробий таълимотига кўра) нима?
2. Мусиқа чолғуларини Шарқ олимларидан кимлар таснифлаган?
3. Ҳозирги кунда ўзбек чолғулари нечта ва қайси гуруҳларга бўлинади?
4. Торли чолғуларнинг турларини айтиб бера оласизми?
5. Дамли чолғуларнинг турларини санаб бера оласизми?
6. Ўзбек камонли чолғуларини санаб бера оласизми?
7. Чанг чолғуси бизнинг ҳудудимизга қачон кириб келган?
8. Ўрта Осиё миллий чолғулари коллекцияси ким томонидан биринчи мартаба тўпланган?

Фойдаланилган адабиётлар:

1. В.Беляев Музыкальные инструменты Узбекистана Москва 1933 г
2. Т.С.Вызго Музыкальные инструменты Средней Азии. Музыка. 1980
3. Ал-Фараби. Трактаты о музыке и поэзии Пер.с арабского.— Алматы: Гилим, 1993.

2-Мавзу: ЎЗБЕК МИЛЛИЙ ЧОЛҒУЛАРИНИ ҚАЙТА ИШЛАШ ВА ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ЖАРАЁНИГА ТАНҚИДИЙ ЁНДОШУВ

Режа

1. Ўзбек миллий анъанавий чолғулари. Фольклор чолғулари.
2. Ўзбек миллий чолғуларини такомиллаштириш ва қайта ишлаш жараёнида хорижий мутахассислар ва маҳаллий созгарларнинг иштироки.
3. Такомиллаштирилган ва қайта ишланган ўзбек миллий чолғуларининг ҳозирги кунда мусиқа маданиятимизда фойдаланилиши масалалари.

Мавзуга оид таянч иборалар:

дамли чолғулар, урма чолғулар, торли чолғулар, тилли дамли чолғулар, урма жарангли торли чолғулар, тирнама чолғулар, мезробли (плекторли) чолғулар, камонли чолғулар, фольклор чолғулари, реконструкция қилинган (қайта ишланган) чолғулар, такомиллаштирилган чолғулар, қайта тикланган чолғулар, чолғу гуруҳи, чолғу оиласи.

Биз яшаб турган ҳудудимизда ишлатиладиган миллий мусиқа чолғуларининг турлари ниҳоятда кўп. Агар улар номма-ном санаб чиқилса, 50 тадан ортиқ сони ташкил этади. Шулар ичидаги 18 номдаги мусиқий чолғу XX асрнинг 30-йиллари охиридан бошлаб янгидан яратилган мусиқий чолғулар ҳисобланади ва улар асосан оркестр ва кўп овозли ансамблларда фойдаланиш учун мўлжалланган. Бу чолғулар муқаддам мавжуд бўлган миллий мусиқа чолғулари шаклини йириклаштириш ёки кичикроқ кўринишга келтириш асосида яратилган бўлиб, ўша чолғу оиласини яратиш устида олиб борилган тажрибалар натижасида яратилган. Тажрибалар най, чанг, рубоб, дутор, ғижжак, қўбиз чолғуларининг

оиласини дунёга келтирди.

Қадимдан мусиқа ижрочилигида ишлатиб келинган, тараққиёт натижасида маълум ўзгаришларга учраган мусиқа чолғулари овоз ҳосил қилиш хусусиятига кўра турланади. Жаҳон мусиқа маданиятида фойдаланиладиган мусиқа чолғулари - ҳаво орқали товуш ҳосил қилинадиган, торни тебратиш орқали товуш ҳосил қилинадиган ҳамда зарб (уриш) орқали товуш ҳосил қилинадиган чолғуларга бўлинади. Зарбли чолғулар таркибига торни уриш орқали товуш ҳосил қилинадиган чолғулар кирмайди.

Инсоният ривожланиши давомида яратилган мусиқий чолғулар, мантиқий жиҳатдан олиб қараганда, бирин-кетин пайдо бўлганлигини кузатиш мумкин. Мутахассисларнинг фикрича, энг аввало урма зарбли чолғулар, кейин ҳаво воситасида товуш ҳосил қилинадиган – дамли чолғулар ва ундан кейин торли чолғулар дунёга келган.

Урма зарбли чолғуларнинг ўзи ҳосил қилинадиган товуш хусусиятига кўра 2 турга бўлинади. Булар:

- ҳосил қилинадиган товуш маълум баландликка эга бўлиб, куй ижро этиш имконияти бўлган чолғулар;

- фақат усул ҳосил қилишда фойдаланиладиган, маълум мусиқий баланликдаги товушни ҳосил қилмайдиган чолғулардир.

Ҳаво воситасида товуш ҳосил қилинадиган чолғулар ўз навбатида:

- бевосита қувур ичида товуш ҳосил қилинадиган;

- тил ёрдамида товуш ҳосил қилинадиган;

- ҳаво йўналишини ўзгартириш асосида товуш ҳосил қилинадиган чолғуларга бўлинади.

Торли чолғулар:

- тирнаб чалинадиган;

- уриб чалинадиган;

- камон билан товуш ҳосил қилинадиган;

- мезробли чолғулар гуруҳларига бўлиниб кетади.

Баъзи мусиқий чолғулар айнан бирор гуруҳга кирмасдан у ёки бу гуруҳдаги

маълум хусусиятларни бирлаштирган ҳолатда ҳам учрайди. Масалан, чангқўбиздаги асосий товуш темир, ёғоч ёки қамиш парчасини тебратиш орқали ҳосил қилинсада, уни тингловчиларга эшиттириш учун инсоннинг оғиз бўшлиғи резонатор вазифасини бажаради ва бунда нафас олиш ва чиқариш услубидан, яъни ҳаводан фойдаланилади.

Миллий маданиятимизда қўлланиладиган мусиқа чолғуларини фойдаланиш ўринларига қараб шартли равишда 2 гуруҳга - профессионал ижрочиликда қўлланиладиган ва қадимий фольклор чолғулари турларига ажратиш мумкин. Профессионал ижрочиликда қўлланиладиган чолғуларнинг ўзи ҳам анъанавий мусиқа ижрочилигида ишлатиладиган чолғулар ҳамда академик ижрода ишлатиладиган чолғулар турларига бўлиниб кетади. Биз қуйида анъанавий Мусиқа ижрочилигида ҳам, академик ижрода ҳам кенг қўлланиладиган чолғулар билан қисқача танишамиз.

Най – жуда қадимий дампли (пуфлаб чалинадиган) мусиқа чолғуси бўлиб, қаттиқ ёғоч танасидан ёки бамбукдан ясалади. Найда товуш ҳосил қилиш қувурда очилган тешик орқали ҳавони қувурнинг очиқ томонига йўналтириш орқали ҳосил қилинади. Унда бир дона пуфланадиган ва 6 дона товуш баландлигини ўзгартирадиган тешиклар бўлади. Най табиатан диатоник товуш қаторига эга бўлиб, зарур бўлганда товушларни кўтариш ва тушириш най тешикларини қисман ёпиш орқали амалга оширилади. Чолғучилар учун бундай мураккабликларни туғдирмаслик мақсадида баъзи халқларда ҳар бир тоналлик учун алоҳида найлар тайёрланади. Най чолғусига айнан ўхшайдиган ёки бироз бошқачароқ кўринишдаги мусиқий чолғулар деярли барча шарқ халқларида, шунингдек арабларда ва айрим Европа халқларида учрайди. Найнинг бошқача усулда товуш ҳосил қилинадиган, яъни қувурнинг ён томонидан тўғридан-тўғри пуфланадиган тури араб, турк, туркман, эрон ва айрим кавказ халқларида учрайди. Худи шунга яқин услубда товуш ҳосил қилиш бизда ишлатиладиган ғажир най ва қамиш найда ҳам қўлланилади. Фақат бизнинг чолғучилар най қувурининг ён томонини тишга тираб пуфлашса, бошқа халқларда қувур лабга тиралади.

Араблар ўз чолғуларини най деб атайдилар. Бу чолғулар Миср фиръавнлари

хукмронлик қилган даврларда пайдо бўлганлиги учун ён томонида тешик очилмаган найларни улар фиръавн найи деб аташади. Ҳозирда ишлатиладиган найлар махсус «буус» деб аталадиган қамишлардан тайёрланади. Бу қамишларнинг бўғинлари жуда қисқа бўлиб, ҳар бир найда 9 та бўғин бўлиши шарт. Чолғунинг энг пастки бўғинида тешик очилмайди, 8- бўғинда 2 та, 7- бўғинда 2 та, 6- бўғинда яна 2 та, жами 6 дона тешик очилади. Бу тешиклар очилган томонининг тескарисидан, 5- бўғинда яна битта тешик очилади. Бу тешик фақат лозим бўлгандагина ишлатилиб, асосий куй устки томондаги тешикларни очиб-ёпиш орқали ҳосил қилинади. Араблар ишлатадиган найлар уларнинг 7 мақоми номи билан аталади ва ҳар бир чолғу маълум бир баландликдаги товушга созланган бўлади. Булар:

- Рост - до
- Дока - ре
- Бусалик - ми
- Гоҳарко - фа
- Наво - соль
- Ҳусейний - ля
- Ажам – си бемоль

Ҳиндлар ишлатадиган найлар уларда қўлланиладиган товуш қаторининг барча товушлари асосида тайёрланиб, ишлатиладиган найларнинг сони 24 тагача етади.

Симфоник оркестрларда ва Дамли созлар оркестрларида қўлланиладиган флейта номли мусиқий чолғу най чолғусининг такомиллаштирилган шаклидир.

Сурнай чолғуси ҳам қадимий тарихга эга. Бу чолғу асосан тантаналар, байрамлар, сайиллар, тўйларда дойра, ноғора, карнай чолғулари билан биргаликда ишлатилади. Сурнайнинг товуши жуда кучли бўлганлигидан асосан очик майдонларда фойдаланилади. Сурнай чолғусида ижро этиладиган куй йўллари ва ишлатилиш ўрни жиҳатидан бошқа мусиқа чолғуларидан фарқ қилади. Сурнайни қўллаш доирасини шартли равишда куйидаги йўналишларга ажратиш мумкин:

1. Сурнай мақом йўллари ва мақомларга яқин бўлган йирик шаклдаги куйлар. Масалан, Хоразмда шу йўналишдаги Надрамиддин, Тўрғай, Шо кўчди, Хон чиқар

ва бошқа сурнай йўллари мавжуд.

2. Рақс куйлари.
3. Дорбоз йўллари.
4. Масхарабоз йўллари.
5. Тўй маросим йўллари.

Сурнай, одатда, тут, ёнғоқ ёки ўрик ёғочидан тайёрланади. Сурнайнинг таркибий қисмлари -тана, бачка, мийл, мийл чўп, садаф, найпачоқ (Хоразмда дудик) деб юритилади. Асосий тана 450-500 мм узунликдаги кенгайиб боровчи қувур шаклида бўлади. Сурнайнинг асосий ҳаво айланадиган танасида 8 та ҳаво чиқарувчи тешиги мавжуд. Булардан еттиси юза тарафда, биттиси эса орқа томонда бўлади. Бачка – (тожикча “бачка”) бола сўзидан олинган бўлиб, асосий тананинг ичидаги кичик таначани англатади. Бачканинг асосий васифаси сурнайни созлаш бўлиб, сурнайнинг пуфланадиган томонидан сурнай танасига киритилади ва маҳкамланади. Бачка ишланадиган ёғоч сурнай танасининг ёғочидан фарқ қилиши лозим. Тана тутдан ясалган бўлса, бачка ўрик ёғочидан ясалади ёки аксинча. Бачканинг ички қисми бир оз конуссимон шаклда бўлади. Бу унга киритиладиган мийл мустаҳкам жойлашиши учун зарур бўлади. Мийл-мойил (мос, мослашиш) сўзидан олинган бўлиб, сурнайнинг муайян бўлақларини мослаш учун хизмат қилади. Мийл кўпинча кумуш, жез ва шунга ўхшаш юмшоқ, юпка, тунукасимон металлдан ясалади. Унинг узунлиги одатда 82-85 мм бўлади. Сурнайда товуш тебранишини ҳосил қилувчи асосий қисм - найпачоқ (трость)дир. Найпачоқ бир йиллик қамишнинг қовжираган қисмидан тайёрланади. Бунинг учун қамишнинг ердан бир қарич баландликдаги қисми кесиб олинади, қишда қор остида юмшаб, саратонда қовжираб пишган қамиш найпачоқ ясаш учун ярайди. Унинг йўғонлиги ҳар бир ижрочининг нафас қувватига қараб танланади. Қамиш ивителиб, ичидаги ҳар хил пардалар яхшилаб тозаланади. Сўнгра мийл чўпига кийдирилади ва ип билан боғлаб қўйилади. Найпачоқ керакли шаклни олгандан сўнг мийл чўпидан чиқариб олинади ва қурилади.

Қўшнай – сибизға деб номланадиган содда фольклор чолғусининг такомиллашган ва 2 донасини биргаликда қўшиб чалинадиган мусиқий чолғудир.

Қўшнай тайёрланадиган қамишлар бир оз йўғонроқ ва узунроқ бўлади. Ҳар иккала қамиш бўлақларида худди сибизғадаги сингари тиллар очилади ва ҳар бир бўлақнинг узунлиги ва йўғонлиги бир хил бўлиши талаб қилинади. Керакли товушларни ҳосил қилиш учун эса ҳар иккала бўлақда ҳам бир хил масофада 7 донадан тешиқлар очилади. Қўшнай Хоразмда кенгроқ қўлланилади. Унинг садоланишида “ғизиллаш”га ўхшаган тебраниш сезилади. Унинг товуш қатори ҳам диатоник характерга эга. Товушларни кўтариш ёки тушириш най чолғусида тешиқларни қисман ёки тўлиқ ёпиш ҳисобига амалга оширилса, қўшнайда бу жараён нафас кучини орттириш ёки камайтириш орқали амалга оширилади. Қўшнайсимон чолғулар ҳиндларда, молдаван ва руминларда, нидерландларда, арабларда ва бошқа халқларда учрайди. Араблар қўллайдиган қўшнай мақруна (арбчасига қўш) деб аталади. Мақруна қўшнайдан қуйидаги жиҳатлари билан фарқ қилади. Аввало, унинг товуш ҳосил қиладиган қисми алоҳида ингичка қамиш бўлагидан тайёрланади. Чолғунинг танаси ҳам икки бўлақдан иборат бўлиб, тешиқлар очилган йўғон қисмга ундан ингичкароқ 2,5 см. узунликдаги қамишлар киритилган бўлади. Ана шу ўрта қисмга энг ингичка бўлақ киритилади ва мақруна чалиш учун тайёр ҳолатга келади. Мақрунанинг энг ингичка қамишдан ясалган бўлақларида очилган тил чолғучи йўналтирадиган нафаснинг йўналишига қарама-қарши томондан очилади. Яъни қўшнай тиллари сингари эмас, қарама-қарши томондан очилади. Мақрунанинг диапазони қўшнайникидан кичик бўлади. Чунки, унда ҳосил қилинадиган товуш нафас кучи ўзгарганда ҳам асосий тондан кескин кўтарилмайди ва деярли бир хил бўлиб қолаверади. Қўшнайда ушбу усул билан бир ярим октавагача, сўнгги тешиқни очгандан кейин эса бундан бир неча баробар ортиқмиқдорда товушни юқорига кўтариш имконияти мақрунада мавжуд эмас. Арабларда «арғуул» деб аталадиган яна бир қўшнайсимон чолғу мавжуд. Бу чолғу ҳам мақруна сингари ясашиб, унинг битта қисми иккинчисидан 3,5 баробаргача узайтирилади ва ушбу узайтирилган бўлақда ҳосил қилинадиган товуш доимий ўзгармас бўлиб туради. Яъни куй фақат битта бўлақда ижро этилади, иккинчи бўлақдаги товуш ўзгармасдан, бутун ижро давомида куйга жўр бўлиб тураверади.

Чанг – қадимий мусиқий чолғу ҳисоблансада, бизнинг худудимизда XX асрнинг бошларида кириб келгани ҳақида маълумотлар бор. Чангсимон мусиқий чолғулар хитой, молдаван, румин, малайзия ва бошқа халқларда ҳам учрайди. Дастлаб диатоник товуш қаторига эга бўлган чанг мусиқий мутахассислар ва чолғу усталари томонидан такомиллаштирилиб, хроматик товуш қаторига келтирилган. Чанг яқка ҳолда ва чолғу жамоалари таркибида ишлатилади. Фахриддин Содиков, Фозил Харратов, Аҳмаджон Одилов, Рустам Неъматов, Фазилат Шукурова, Тоҳир Собиров, Тилаш Хўжамбердиев каби созандалар мазкур мусиқий чолғуни тарғиб қилиш ва оммалаштиришдаги хизматлари беқиёсдир.

Қонун чолғуси қадимда биз яшаб турган худудимизда кенг тарқалган. Лекин XX аср бошларидан то 80- йилларгача мазкур чолғу бир оз унутила бошланди. Изланувчан созандаларнинг, хусусан, Абдурахмон Ҳолтожиевнинг сайъи-ҳаракати туфайли бу чолғу яна мусиқий ҳаётимизга кириб келди. Ҳозирги кунда қонун турли ансамблларда ва оркестрларда кенг қўлланишига эришилди. Қонун ҳаррагининг тери устида жойлашуви, унга тортилган торларнинг металлдан эмас, сунъий пластикдан тайёрланиши чолғунинг садоланишини майинлаштиради. Қонун торлари ҳар иккала қўл кўрсаткич бармоқларига кийдириладиган маҳсуслар плектор (медиатор) билан тирналиб чалинади. Қонун диатоник товуш қаторига эга. Чолғунинг ўнг томонида жойлашган кичик харракчалар ана шу торларни таранглаштириб ёки бўшаштириб керакли ярим тонликларни ҳосил қилишга ёрдам беради. Товуш кучини орттириш мақсадида қонун торларининг иккитаси ёки учтаси бир хил қилиб соланади. Моҳир ижрочилар қонунни чалишда 3 ва ҳатто 4 та бармоқдан фойдаланадилар.

Қашқар рубоби асли келиб чиқиши Шарқий Туркистон (ҳозирги Хитойнинг Уйғур Автоном Округи)даги Қашқар деган жой номи билан боғлиқ бўлсада, ўзбек миллий чолғулари ичида энг кенг тарқалган ва оммалашган чолғу ҳисобланади. Мусиқани эндигина ўзлаштираётганларнинг 50 фоизидан ортиғи ана шу чолғудан фойдаланиши маълум. Қашқар рубоби жуда жарангдор ва ёқимли садога эга бўлиб, нисбатан тез ўзлаштирилиши мумкин бўлган чолғулар қаторига киради. Бу

чолғу якка ҳолда ва чолғу жамоалари таркибида ишлатилиши мумкин. Муҳаммаджон Мирзаев, Эргаш Шукруллаев, Шавкат Мирзаев, Қобилжон Усмонов, Сулаймон Тахалов, Ари Бобохонов, Тохир Ражабий каби созандалар ушбу чолғу доврўғини ёйиш ва оммалашувида катта хизмат кўрсатганлар қаторига киради.

Афғон рубобининг иккинчи номи бухоро рубобидир. Ушбу чолғу кўпроқ форсий забон халқларда кенг ёйилган. Товушининг бир оз йўғонлиги ва майинлиги билан ажралиб туради. Афғон рубоблари бир оз бошқачароқ кўринишдаги Ҳиндистон, Покистон, Эрон, Тожикистон, шунингдек, баъзи кавказ халқлари ва араб давлатларида ҳам учрайди. XX асрнинг 30- йиллари

охирида такомиллаштирилиб, хроматик товуш қаторига келтирилган афғон рубоби якка ҳолда ва чолғу жамоалари таркибида ижро этиш учун мўлжалланган. Афғон рубобини тарғиб этишда Ғуломқодир Эргашевнинг хизматлари катта бўлди.

Дутор – тожик тилида икки тор маъносини берадиган, энг сеvimли ва оммалашган ўзбек мусиқий чолғуларидан биридир. Дутор куйлари асосан биринчи торда ижро этилсада, иккинчи тор ўша куйга қўшилиб, доимий садо бериб туриши ушбу чолғуни бошқа чолғулардан ажратиб туради. Шунинг учун ҳам дутор куйларини ноталаштирилганда ҳар икала тордаги ноталар кўрсатилиши шарт. Бу ўзига хос мураккабликлар туғдиради. Дуторнинг садоси жуда майин бўлиб, товуш тембри баланд бўлмасада кулоққа жуда ёқимли ва яхши эшитилади. Баъзи чолғулар дойра жўрлигисиз ижро этилиши қийин бўлгани ҳолда, дуторнинг ўзида усулни чалиб бориш имконияти, уни якка ҳолда ҳам яхши қабул қилишга ёрдам беради. Дутор садоси аниқ ва яхши эшитилиши учун танбур ёки ғижжак билан биргаликда, шунингдек кичик чолғу жамоаларда фойдаланган маъқул.

Танбур – ўзбек халқининг қадимий ва ижрочилик жиҳатидан эса мураккаб бўлган мусиқий чолғулардан ҳисобланади. Бу чолғу фақат ўзбеклар, уйғурлар ва тожикларда учрайди. Танбур Шашмақом, Хоразм, Фарғона–Тошкент мақом йўллари ижросида мусиқани етакловчи, бошловчи чолғу ҳисобланади. Танбурга 4 дона металл сим тортилган бўлиб, куйлар асосан унинг биринчи торида ижро

этилади. Торларни чертиш учун ўнг қўлнинг кўрсаткич бармоғига махсус мослама – нохун кийдирилади. Қадимда нохундан фойдаланилмасдан ўнг қўл кўрсаткич бармоғининг тирноғи ўстирилиб ҳам ижро этилган. Танбурда мукаммал ижро этишнинг энг мураккаб томони шундаки, чап қўл бармоқларида босиладиган битта пардада бир нечта товушни ҳосил қилиш имконияти бор. Керакли товушни ҳосил қилиш учун эса жуда яхши эшитиш қобилияти ва юксак ижро маҳорати талаб қилинади. Шунинг учун ҳам танбур узоқ йиллар давомида ва машаққатли меҳнат эвазига ўзлаштирилади. Танбурни қайта ишлаш жараёнида хроматик товуш қаторига эга бўлган танбур ҳам яратилди. Бу танбурларнинг товуши анъанавий танбурдан бир оз фарқ қилади. Анъанавий танбурга хос бўлган ноталарни хроматик танбурда ижро этиш имконияти чегараланган. Қайта ишланган танбурдан ижронини ўзлаштириш жараёнининг дастлабки босқичида фойдаланиш мумкин, деб ҳисоблаймиз.

Уд. Сурхондарёнинг Шурчи тумани ҳудудидаги Далварзинтепада археологик қазилмалар натижасида топилган сопол хайкалчаларда уд чолғусининг тасвири сақланиб қолганлиги бу мусиқий чолғунинг қадимий эканлигидан далолат беради. Уд чолғуси минг йиллар давомида мусиқий чолғуларнинг шохи ва энг мукаммали ҳисобланиб келган. Уд товушининг ёқимлилиги ва инсон овозига яқинлиги ҳар доим эшитувчиларни лол қолдирган. Тараққиёт давомида уд энг кам ўзгаришга учраган мусиқий чолғудир. Ўз кўринишини сақлаб қолиш билан бирга уд бошқа мусиқий чолғуларинг дунёга келишига ҳам сабаб бўлган. Мандолина ва гитара мусиқий чолғулари уд чолғусидан келиб чиққанлигини тасдиқловчи далиллар бор. XX асрнинг бошидан то 80- йилларгача бўлган даврда бир оз унутила бошлаган уд чолғуси ҳозирда чолғу ижрочилигида яна қўлланила бошлади. Уднинг номланишига келсак, у - руд, шохруд номлари билан ҳам аталиб келган. Арабистон ярим оролида ўсадиган ва тутатилганда ёқимли ҳид таратадиган дарахт ҳам уд деб аталади.

Дойра – ўзбек мусиқий ижрочилигида усул (ритм) берувчи энг асосий чолғу ҳисобланади. Дойра иштирокисиз нафақат ансамбллар ёки оркестр ижросини, ҳатто кўпгина яқка чолғулар ижросини ҳам ташкил этиб бўлмайди. Дойра

Ўзбекистонда энг кенг тарқалган мусиқий чолғулардан биридир. Унинг халқ ичида кенг оммалашувида Уста Олим Комилов, Гофир Азимов, Қаҳрамон Дадаев, ака-ука Дилмурод, Холмурод, Элмурод Исломовлар, Одил Камолхўжаев, Аббос Қосимов каби қатор дойрачиларнинг хизматлари бор. Дойрада ҳосил қилинадиган товушлар тембр жиҳатидан ва баландлик жиҳатидан фарқлансада, улар маълум бир мусиқий баланликка эга бўлмайди ва дойрада куй ижро этиб бўлмайди. Дойрада ҳосил қилинадиган бўғиқ товуш – бум, жарангдор товуш – бак, ўта жарангдор товуш эса – нохун деб юритилади. Дойра партияси 4 қаторли нота йўлида ёзилади. Пастки 2 қаторда ўнг қўл, юқоридаги 2 қаторда чап қўл ижроси учун ноталар ёзилади.

Ноғора – иккита сопол тувакка тери тортилган кўринишда бўлади. Бири жарангдор, иккинчиси бўғиқ товуш чиқарадиган шу тувакларнинг тери тортилган қисмига махсус чўплар билан уриш натижасида мусиқий усул ҳосил қилинади. Ноғора садосининг жуда кучлилиги асосан очиқ хавода ижро этиладиган “Карнай-сурнай” ансамблларида фойдаланишни тақозо этади. Кейинги вақтда миллий чолғу ансамбллари ва мақом ансамблларида ҳам ноғорадан фойдаланиш кузатилмоқда. Ўзбек халқ чолғу оркестрида ҳам ноғорадан унумли фойдаланиш мумкин.

Ғижжак чолғуси қадимдан маълум бўлсада, турли номлар билан аталиб келган. Масалан, баъзи тарихий асарларда у “ребаб” деб аталади. Ҳозирда ҳам араблар уни ребаб дейишади. Ғижжак ва ғижжакка ўхшаш чолғулар тожик, озарбайжон, туркман, арман, уйғур, араб ва бошқа халқларда учрайди. Ғижжакнинг 4 дона тоқ торлари бўлиб, камон билан ижро этилади. Унинг дастасида пардалари бўлмаганлиги сабабли керакли товушларни ҳосил қилиш созандадан яхши эшитиш қобилияти ва юксак маҳорат талаб қилади. Тўхтасин Жалилов, Ғанижон Тошматов, Ғуломжон Ҳожиқулов, Абдуҳошим Исмоилов, Шуҳрат Йўлдошев, Ўлмас Расулов, Қаҳрамон Назиров, Қаҳрамон Комилов каби қатор созандалар ғижжак чолғусининг моҳир ижрочилари ҳисобланади. Ғижжак якка соз ҳолида, ансамбллар таркибида ва оркестрлар таркибида кенг қўлланилади.

Сато - танбурнинг камон билан чалинадиган кўринишидир. Аввалда оддий танбур сато сифатида фойдаланилган бўлса, ҳозирда танбурнинг бир оз катталаштирилган ва кўриниши бир оз ўзгартирилган тури сато сифатида ишлатилмоқда. Сато ижросида нохун ўрнига ғижжак ва скрипка чолғуларини чалишда ишлатиладиган камондан фойдаланилади. Сатонинг товуши жуда майин ва улуғвордир. Унда асосан мунгли ва оғир куйлар ижро этилади. Сато – дутор, танбур чолғулари билан биргаликда ва алоҳида ҳолда яхши эшитилади. Махсус овоз кучайтириш мосламаларисиз катта ансамблларда ва оркестрларда ишлатилиши қийин. Ижро этиш мураккаблиги туфайли сато ижрочилари жуда камчиликни ташкил этади. Одатда, танбур ижрочилари ғижжакни ҳам чала оладиган ҳолларда сато ижрочилигида ҳам ўзларини синаб кўрадилар.

Фольклор мусиқа чолғулари

Ўзбек миллий мусиқа чолғулари ранг-баранглиги, турли-туманлиги, садоланиш хусусиятининг ўзига хослиги билан ажралиб туради. Ҳозирги кунда ўзбек миллий ижрочилигида қўлланилаётган чолғулар турларининг ниҳоятда бойлиги биз яшаб турган заминимизда мусиқа чолғуларига бўлган ижобий муносабатни ифодалайди. Шу билан бир қаторда, тарихимизга, анъана ва урф-одатларимизга халқимизнинг чуқур ҳурматини ҳам билдиради.

Ўзбек миллий мусиқа чолғуларининг таснифланишида уларда товуш хосил қилиш услублари асос қилиб олинади. Миллий чолғуларимизни ишлатиш ўринлари ва уларда ижро этувчиларнинг таркиби, чолғуларнинг моҳиятига кўра бошқачароқ таснифлаш ҳам мумкин. Мусиқий ижрочиликда қўлланиладиган аксарият чолғуларда ижро этиш созандадан катта уқув, малака, тажриба ва билимни талаб қилгани ҳолда, халқ ичида жуда кенг тарқалган ва биз юқорида айтиб ўтган профессионал малака талаб қилинмайдиган содда мусиқий чолғулар ҳам бор. Мана шу чолғуларни биз фольклор мусиқий чолғулари деб атасак, хато бўлмаса керак. Зеро, мазкур мусиқий чолғулар энг халқчил, оммабоп бўлиш билан бир қаторда халқ мусиқий ижодиётининг ҳақиқий руҳиятини, тароватини ифодаловчи товушлар садосини яратиш хусусиятига ҳам эгадир. Мусиқий

фольклор ижрочилигининг чуқур билимдони, амалиётчиси ва мазкур жанрнинг фидойиси Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими Холик Хурсандов мусиқий чолғуларни қуйидагича таснифлашни тавсия этади: туйғу чолғулари ва куй чолғулари. Туйғу чолғулари таркибига чангқўбиз, сибизға, сопол най, ғажир най, камиш най, доира, ноғора каби чолғуларни киритишни тавсия этилади. Қолган мусиқий чолғулар эса куй чолғулари қаторига киритилади. Аслини олганда ҳам, туйғу чолғуларида маълум бир куй ижро этилмайди ва унда фақат лавҳа, оҳанг ижро этиш мумкин. Бу лавҳа эса ҳар бир ижрочининг ўзигагина хос бўлиб, унда учрайдиган маълум бир элемент ушбу оҳангнинг номланишини белгилайди. Мисол учун чангқўбизда ижро этиладиган «биёв-биёв», «ғиж дов, дов» каби. Бундан ташқари, туйғу чолғулари инсонни табиатга яқинлаштиради, ижро қандай даражада бўлишидан қатъий назар, ижрочи фақат ўзига хос бўлган ҳиссиётни - ўзлигини ифодалайди ва бетакрор бўлади. Туйғу чолғуларининг бошқа чолғулардан устунлик томони шундаки, улар ҳамма учун очик. Ўзлигини ифодалашга бўлган ҳаракатни ёш болаларда ҳам кузатиш мумкин. Уларнинг пиёз ўзагидан, тол новдаси ва баргидан, камиш танасидан ёки бошқа ўсимликлардан ясалган ва товуш ҳосил қилиш имкониятини берадиган турли мосламалар, шунингдек, тоғора, лаган каби уй-рўзғор анжомларидан фойдаланиб ўзларини ифодалайдилар ва бундан завқланадилар. Шунинг учун ҳам улар ўз туйғуларини ифодалашларига имконият яратиш мақсадида товуш ҳосил қилиш мумкин бўлган доира, хуштак, чангқўбиз каби ўйинчоқ чолғулари ҳозиргача тайёрланиб, атторлар томонидан сотилади.

Куй чолғулари эса махсус тайёргарлик, укув, тажриба талаб этадиган чолғу асбоблари бўлиб, уларда ижро этиладиган куй аксарият ҳолда олдиндан бошқаларга маълум, таниш бўлади. Ушбу куйларни мақомига, қиёмига етказиб чалишгина тингловчиларга ижобий таъсир қилади ва бу анча мураккаб ишдир.

Мазкур қўлланмада биз куй чолғуларини – анъанавий чолғулар, туйғу чолғуларини эса – фольклор чолғулари деб атадик. Қуйида фольклор-этнографик жамоалар ижрочилигида кенг қўлланиб келаётган айрим фольклор чолғулари ҳақида маълумот беришни лозим топдик.

Чангқўбиз. Чангқўбиз жуда қадимий мусиқий чолғу деб ҳисоблансада, у тўғрисидаги маълумотлар тарихий манбааларга жуда кеч киритилган. Бизнинг назаримизда, мусиқий чолғулар ҳақида ёзилган рисолаларда чангқўбиз тўғрисидаги маълумотлар учрамаслигининг асосий сабаби мазкур мусиқий чолғуда алоҳида ҳолда «куй» (бизнинг тасаввуримиздаги яқунланган мусиқий лавҳа) ижро этиш имкониятининг йўқлигидан унга жиддий эътибор берилмаган бўлса керак. Чангқўбизнинг жуда қадимий мусиқий чолғу эканлигини исботлаш қийин эмас. Чангқўбизнинг металлдан ва туя суягидан тайёрланган турларининг мавжудлиги ушбу чолғу металл истеъмоли бошланган даврдан олдин ҳам мавжуд бўлганлигига ишора қилса, чангқўбизга айнан ўхшаш чолғуларнинг шарқий туркий халқлар, шимол халқлари, Марказий Осиё халқлари, шу билан бирга татар, бошқирд халқлари ва ҳатто олмонларда ҳам учраши унинг жуда қадимий чолғу эканлигидан далолат беради. Хитойнинг жанубида яшайдиган оролларда ҳам қамишдан ясалган чангқўбизларни учратиш мумкин. Чангқўбиз чолғуси қадимдан Ўзбекистон ҳудудининг ҳамма вилоят ва шаҳарларида кенг тарқалган. Ҳатто энг йирик шаҳарларда яшовчи қариялар ҳам чанғовузни яхши билишлари ва ёшлик даврларида чалиб кўрганликларини эътироф этишади. Чангқўбиз ижрочилари азалдан аёллар бўлган. Чангқўбизда якка ҳолда ва биргаликда ижро этиб келинган.

Чангқўбиз ҳозирда металлдан тайёрланади. Умумий узунлиги 10-15 см., эни тахминан 2 см. атрофида. Ундаги асосий товуш эгилувчан пўлатдан тайёрланган «тил» қисмида ҳосил қилинади. Металл пластинка ишланган тил уни тутиб турувчи металл корпусга қотирилади. Тилнинг корпусга қотирилмаган томони эркин ҳолда тебраниб туриши лозим. Тилнинг товуш ҳосил қилинадиган – тебраниб турувчи бўлагининг узунлиги тахминан 7см. атрофида. Унинг учи 1 см. атрофида қайрилган бўлиши лозим. Қайрилган қисмнинг тиғи бармоқ билан чалиш қулай бўлиши учун думалоқ шаклида ўраб қўйилади. Тилнинг эни тахминан 1,5–2,5 мм. бўлиб, бармоқ билан чалинадиган томонга қараб торайиб боради. Тилнинг қалинлиги 0,2 – 0,3 мм. Атрофида бўлади. Тилни ушлаб турувчи қўзғалмас қисм гўё иккига букланган қалин металл симни эслатади. Корпус тил

қотириладиган жойида 2 см. атрофида кенгайтирилган бўлиб оралиғи 0,5 см. дан ортиқ бўлмайди. Ана шу ораликда жойлашган тил билан ушлаб турувчи қўзғалмас қисм томонлари орасидаги масофа (тилнинг ҳар икки томонидан) 1мм. дан ортмайди. Тилнинг қўзғалмас томони, яъни корпусга қотирилган жойидан нариги томони ижрочи ушлаб туриши учун хизмат қилади. Маълумки, табиатдаги ҳар қандай товуш бирор жисмнинг тебранишидан ҳосил бўлади. Тебраниш қанчалик тез бўлса, товуш шунчалик юқори ва баланд бўлади ва аксинча. Чангқўбизнинг тилини тебратганда деярли ҳеч нарса эшитилмайди, унинг товуши кучайтирилиши ва бошқаларга эшитилиши учун оғиз бўшлиғи резанатор вазифасини бажаради. Чангқўбизни ижро этишда унинг қўзғалмас қисмининг уч томони юқори ва пастки тишлар ўтасига шундай жойлаштириладики, чангқўбизнинг тили ана шу ҳолатда эркин тебраниши учун ҳеч қандай тўсиқ бўлмаслиги лозим. Юқори ва пастки лаб чангқўбизнинг қўзғалмас қисмига тегиб туриши мумкин, лекин тилнинг ҳаракатига тўсқинлик қилмаслиги шарт. Чангқўбиз ижросида оғиз бўшлиғини тез кенгайтириш ва торайтира билиш асосий шартдир. Тил ёрдамида ана шу ҳолатни юзага келтириш орқали чангқўбиз «тили»да ҳосил бўлган ягона товушни ўзгартириш, кучайтириш ва оҳанглар тузиш имконияти юзага келади. Бундан ташқари, ижрочининг ижро давомида чуқур нафас олиши ва нафас чиқариши товуш кучини орттиради. Чангқўбизда ижро этилган оҳанглар ўзига хос бўлиб, уларни бошқа чолғуларда чалиб кўриш имкониятидан ва нота ҳолида ёзиб олиш имкониятидан маҳрум деб ҳисобланиб келинган. Чангқўбизда олиб борилган тажрибалардан шундай хулосага келдикки, унда 1,5 октава оралиғидаги ҳар қандай куйни чалиш имконияти бор экан. Бунинг учун ижро маҳорати ва оғиз бўшлиғи орқали маълум тезликда товушни ҳосил қилиш имконияти мавжуд бўлса бас. Шунини унутмаслик керакки, ҳар қанчалик маҳорат билан ижро этилган тақдирда ҳам чангқўбизда ҳосил қилинадиган биринчи товуш албатта ўз садосини беради ва кейин оғиз бўшлиғида ўзгартирилган ҳар қандай товуш ана шу биринчи ҳосил қилинган товушнинг ҳосиласи бўлиб қолади. Шунинг учун чангқўбизчилар ансамбли учун чолғу танлашда бир хил созга эга ёки уларнинг орасидаги интервал терция, кварта

ёки квинта бўлишига эътибор бериш зарур.

Сибизга. Ҳар бир муסיқа чолғусининг садоси инсонларда муайян ҳиссиётни уйғотиш хусусиятига эга. Мисол учун, уд чолғуси салобат, улуғворлик, босиқлик каби ҳиссиётларни ҳосил қилса, сурнай- тантановарлик, байрамона кайфиятни, сато –мунглилик, ғамгинлик ҳисларини уйғотади. Сибизга чолғусининг садоси эса эшитувчида албатта табиат, борлик, кенгликни эсга солади. Уни эшитган тингловчи кўз ўнгида тоғу-тошлар, чўлу-сахролар, қиру-далалар гавдалангандай бўлади. Ана шундай сеҳрли садолар ҳосил қилиш хусусиятига эга бўлган сибизга жуда қадимий муסיқий чолғулар сирасига киради. Инсон томонидан яратилган энг содда ва инсон овозига яқин садо берадиган сибизга минг йиллар давомида оддий халқ томонидан ясаиб ва чалиб келинган. Бу муסיқий чолғу дастлабки кўринишига ва тузилишига нисбатан жуда кам ўзгаришга учраган. Фольклор муסיқий чолғуларининг сақланиб қолиши ва жуда кам ўзгаришга учрашининг асосий сабаби ҳам уларнинг содда тузилишга эга эканликлари ва оддий одамлар томонидан ясалиши мумкинлигида бўлса керак. Сибизга чолғуси ғаров қамиш деб аталувчи қалин деворли қамишдан ясалади. Унда ҳосил қилинадиган товуш баландлигини ўзгартириш учун 3 ёки 4 та тешик очилади. Ана шундай сибизгада кварта, квинта баъзан секста диапазони оралиғидаги куйларни чалиш имконияти бор. Маълумки, фольклор кўшиқлари ҳам катта диапазон талаб этмайди ва мазкур кўшиқлар куйларини сибизгада ижро этиш имконияти бор. Сибизга чолғусида товуш нафас орқали (пуфлаш орқали) ҳосил қилинади. Оғиз бўшлиғидан куч билан йўналтирилган ҳаво сибизганинг танасида очилган «тилча» билан корпус оралиғи орқали ўтади ва тебраниб туриш хусусиятига эга бўлган «тилча»ни тебратади ва товуш ҳосил қилади. Сифатли товуш ҳосил қилиниши «тилча» билан корпус оралиғидаги тебраниш масофаси ва намлик даражасига боғлиқ. Шунинг учун сибизгани чалишга тайёрлашда унинг орқа томонидан пуфланади ва бунинг натижасида «тилча» бир оз кўтарилиб ижро учун тайёр бўлади. Ҳаво кучининг ўзгариши сибизгада ҳосил қилинадиган товуш кучининг ва баландлигининг ўзгаришига олиб келади. Кучсиз ҳаво «тилча»ни тебрата олмаса, ўта кучли ҳаво «тилча»нинг эркин ҳаракатига таъсир қилиб уни

корпусга ёпиштириб қўйиши мумкин. Сифатли ҳосил қилинган товуш ҳам ҳаво кучи орқали ярим тонгача ва баъзан ундан ҳам ортиқроқ ўзгартирилиши мумкин. Бу амалиёт ижрочининг маҳоратига боғлиқ бўлиб, диатоник товуш қаторига эга бўлган мазкур чолғуда керакли товушларни нафас кучи орқали ҳосил қилиш имконини яратади.

Сибизғанинг турли жойларда турли кишилар томонидан ясалиши ҳамма жойда бир хил ўлчамга амал қилинмаслигига олиб келади. Нодир бобо томонидан тайёрланган сибизғанинг ўлчамлари қуйидагича: қамиш сиртки диаметри 7 миллиметр, ички диаметри 4 миллиметр бўлиб, узунлиги 12,5 сантиметр. Демак, қамишнинг қалинлиги 1,4 миллиметр атрофида бўлади. Пуфланадиган томонидан тил очилган жойигача оралик 7 миллиметр, тилнинг узунлиги 3 см, эни эса 6 миллиметр. Пуфланадиган томондан 6 см. дан кейин 0,5 см. ораликда тахминан 7 миллиметр узунлик ва 3,5 миллиметр кенгликда 4 дона тешик очилган. Ушбу чолғунинг энг пастки товуши 2- октава до бўлиб, унда 2- октава сол дийез товушигача ҳосил қилиш мумкин. Кейинчалик анна шу чолғунинг диапазонини кенгайтиришга ҳаракат қилдик. Бунинг учун 4- тешик ва тил оралиғида яна битта тешик очдик ва товуш диапазонини 2- октава си товушигача етказдик. Бизнингча, яхши қамиш новдасидан фойдаланилган ва тешиклар сонини орттирган ҳолда товуш диапазонини бир октавага етказиш ва ҳатто орттириш ҳам мумкин экан.

Ҳозирда сибизға чолғусидан эстрада кўшиқчилигида, ҳатто оркестр ижрочилигида фойдаланилмоқда. Чолғунинг хусусиятидан келиб чиқиб, ундан чўзиб ижро этиладиган лавҳаларда фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Шулловук (сопол най). Асосий тўрт унсурдан бири бўлган тупроққа иккинчи унсур – сув аралаштирилганда ҳосил бўлган лойдан шакли ясаладиган, кейин еса яна бир унсур – оловда пиширилган сопол най ўзига 4- унсур ҳавони тортганида (қабул қилганида) гўё ушбу қадимий чолғу бизга асрлар сасини бергандай бўлади. Ўз садоси билан бизларни ушбу заминда яшаб ўтган ота-боболаримиз билан рухан боғлайди. Бошқача қилиб айтганда, биз яшаб турган заминимизда ўсадиган дов-дарахтлару, бута-ўсимликлар билан ҳамоҳанг бўлиб

заминимиз тупроғи ҳам куйлаш хусусиятига эга.

Шипиллак, шулловук, хуштак, сопол най номлари билан аталадиган содда мусикий чолғу бизнинг назаримизда дамли чолғуларнинг энг қадимийси бўлса керак. Мантиқан олиб қараганда, инсон ёғочга яхши ишлов бериши учун тош ёки металл асбоб керак бўлган. Бу қуроллар ихтиро этилмаган даврда ҳам сопол най сингари чолғуларни яшаш мумкин бўлган. Сопол найга ўхшаш чолғуларнинг тасвирлари Сурхондарёдаги Далварзинтепа қазилмаларида учрайди. Оддий лойдан ясашиб, ўтда тобланиши натижасида сопол ҳолига келтирилган содда асбоблар қаторида ўша даврларда сопол най ҳам бўлган бўлса керак. Мазкур чолғунинг турлича кўринишдаги турлари Республикаимизнинг турли жойларида учрайди. Болалар (кишлоқ жойларда) ўйинчоғи сифатида биттагина товуш ҳосил қилиш имкониятига эга бўлган турларидан тортиб бир ярим октавагача диапазонда куй чалиш имкониятига эга бўлган сопол найлар қадимда жуда кенг тарқалган. Ҳозирда жуда кам учрайдиган мазкур чолғу баъзи чет вилоятларда сақланиб қолган.

Сопол найда товуш ҳосил қилиш ҳеч қандай қийинчиликсиз амалга оширилади, яъни пуфланадиган томонидан ҳаво йўналтирилса, бас. Сопол найда ҳосил қилинадиган товуш ёғоч ёки бамбукдан ясалган найдан кескин фарқ қилмасида, ўзига хос садоси билан ажралиб туради. Профессионал ижрочиликда қўлланиладиган най чолғусида чалиш машаққатли меҳнат, укув ва тажриба талаб қилади. Сопол найда эса нафас кучидан тўлиқ фойдаланиш (най ижросида маълум қисмдаги ҳаво тўлқини пуфланадиган тешикни четлаб ўтади) ҳисобига оз муддатда натижа кўрсатиш имконияти бор.

Сурхондарёда тайёрланган сопол найнинг ўлчамлари куйидагича. Ташқи диаметри 2,3 см., ички диаметри 1,3 см., девор қалинлиги 0,5 см. бўлиб, чолғунинг узунлиги 17 см. ни ташкил этади. Унинг пуфланадиган томони деворлари сиқиб, зичлаб бекитилган ва ўша жойининг эни 3,2 см. дир. Ҳаво пуфланиши учун зичлаб ёпиштирилган жойи ўртасидан эни 5 мм., қалинлиги 1 мм. лик тешик очилган. Сопол найнинг устки қисмида 4 та ва пастки қисмида бармоқ билан очиб ёпиладиган 1 та тешик мавжуд. Тешиклар диаметри 5 мм. дан

бўлиб, улар орасидаги масофа 1,5 дан 1,8 см. гача ораликни ташкил қилади. Пуфланадиган томондан ҳисобланганда, устки қисмдаги 1- тешик 7,5 см. дан кейин, пастки тешик эса 5,3 см. дан кейин очилган. Агар сопол най ўлчамлари ўзгартирилиб устки тешиклар сони 6 тага етказилса, унда 2 октава ва ундан ортиқ ораликдаги куйларни чалиш имконияти туғилади. Бундан ташқари, сопол най диаметрини орттириш ёки камайтириш орқали нисбатан паст ёки юқори регистрли чолғу турларини ҳам ҳосил қилиш мумкин.

Мазкур чолғудан фойдаланиш масаласида ҳозирда эътиборсизлик мавжуд. Ундан фақат «Бойсун» ва «Булбули гўё» фольклор-этнографик жамоаларидагина фойдаланилмоқда.

Ғажир най. Бу чолғу баъзи китобларда чўпон най деб ҳам аталади. Аслида, чўпонлар ишлатадиган найлар суякдан ёки камишдан ясалиб, уларнинг ҳар иккиси ҳам чўпон най деб аталади. Ғажир найнинг номи парранда номи билан боғлиқдир. Чунки бу най - ғажир деб номланадиган қушнинг қанот суягидан ясалади.

Ғажир – йиртқич қушлар қаторига киради ва аксарият ҳолларда ўлакка билан овқатланади. Унинг гўшти ҳаром ҳисобланади ва истеъмол қилинмайди. Кўриниши катта бу қушнинг қанотлари ёзилганда 3 метргача етади. Қанотларни ушлаб турувчи марказий суягининг диаметри 2-2,5 сантиметрга, узунлиги эса 30-35 сантиметргача бўлади.

Гўшти ҳаром ҳисобланган қушнинг суягини этидан ажратиб олингандан кейин ботқоқ жойга 40 кун давомида кўмиб кўйилади. Буни оддий халқ тилида «чилла қилиш» деб аталади. 40 кун давомида балчиқ ичида турган суякка ёпишган гўшт бўлаклари чириб, суякдан ажралиши осонроқ кечади. Суякнинг икки томони очилиб, ички томони ҳам тозаланади. Ғажирнинг қанот суяги табиатан учбурчаксимон ва бир оз букилганроқ тузилишга эга. Юза қисм сифатида нисбатан силлиқроқ ва кенроқ бўлган томон танланади ва шу томонидан 3 ёки 4 та, орқа томонидан 1 дона тешик очилади. Орқа тарафда очиладиган тешик пуфланадиган томонга яқинроқ, юза тарафдаги тешиклар эса узоқроқ масофада бўлади.

Ғажир найни юқори тишларнинг орасига тираб, найнинг юқори қисмини лаб билан ўраб олган ҳолда ичига пуфлаб товуш ҳосил қилинади. Ғажир найда товуш ҳосил қилиш жуда мураккаб бўлиб, анча машаққатли меҳнат талаб қилади. Унда сода ва кичик диапазонга эга куйларни ижро этиш мумкин.

Биз юқорида чўпон найлар қаторига киритган камиш най ҳам ғажир суяги йўғонлигидаги камишдан ясалади ва худди ғажир най сингари тешиklar очилади. Унда товуш ҳосил қилиш услуби ҳам ғажир найникидан фарқ қилмайди.

Дўмбира чолғуси профессионал чолғу ижрочилигида қўлланилмасда, халқимизга таниш мусиқа асбобидир. Бахшиларнинг энг яқин ҳамроҳи, тингловчи билан мулоқотда энг яқин ёрдамчиси бўлган дўмбира жуда қадимий чолғулардан ҳисобланади. Унинг заминимиздаги энг қадимий торли чолғулардан бири эканлигини тарихий маълумотлар ва қазилма бойликлардаги тасвирлар исботлайди. Ҳозирда бизда қўлланилаётган дўмбиралар жуда кам ўзгаришга учраган. Дастлабки даврларда ичакдан, кейинчалик ипакдан эшилган торлар ҳозирда пластик иплар билан алмаштирилган, холос.

Дўмбира чолғуси ҳозирда жуда кенг тарқалган дутор чолғуси яратилишига сабаб бўлган, деган тахминлар бор. Бундан ташқари, қозоқ халқида ҳам дўмбира чолғуси энг асосий мусиқий чолғулардан бири ҳисобланади. Қозоқ дўмбираси замон таъсирида ўзгартирилиб, қовурғали косахона ва боғлама пардаларга эга бўлган чолғудир. Биздаги кўринишидаги чолғулар ҳам уларда сақланиб қолган. Фақат, уни қозоқлар «чертар» деб атайдилар.

Рус халқ чолғуси домра ҳам номланиши билан бизнинг дўмбирамизга қариндошлигини исботлайди. Тарихдан шу нарса маълумки, XV асрдан XIX аср ўрталаригача даврдаги рус хукмдорлари махсус фармонлар билан «скоморохлар» номини олган саёқ созандалар билан курашиб келганлар. Черков аёнлари «шайтон чолғулари» деб атаган ва уларнинг таъбирида инсонларни диндан чалғитган скоморохларнинг мусиқий чолғулари ва ўзлари доимий таъқибда бўлган. Бир неча марта уларга нисбатан очиқ уруш эълон қилиниб, махсус тадбирлар уюштирилган. Рус мусиқий тадқиқотчиларининг ўзлари эътироф этишича ҳозирда энг оммабоп бўлган балалайка чолғуси ҳам таъқибчиларни

чалғитиш мақсадида кўриниши ўзгартирилган домра чолғусининг туридир. XIX аср охирида рус халқ чолғуларига қайта умр бағишлаган В. В. Андреев аввал балалайка чолғусини такомиллаштиради. Унга ёрдам берган усталардан бири тасодифан чордоқда (том устида) таъкиблардан яширилган эски дўмбира чолғусини топиб олади ва уни такомиллаштириб ҳозирги кўринишга олиб келади. Маълум бўлишича қадимий рус дўмбирасида ҳам пардалар бўлмаган ва ундаги ижро мезроб билан эмас ўнг қўл бармоқларида бажарилган.

Агар дўмбира дутор чолғусининг асосини ташкил этган бўлса, дутор таъсирида ҳозирги кавказ халқлари ва туркларда машҳур бўлган «соз» чолғуси дунёга келган, деб тахмин қилиш мумкин. Чунки, дуторнинг металл торлар тортилган қорақалпоқ дутори ва туркман дуторлари кейинчалик ғарбга томон силжиб металл торларда мезроб воситасида товуш ҳосил қилиш услубидаги «соз»ларнинг дунёга келишига сабаб бўлган, дейишга асос бор. Қолаверса, кавказ халқларида (Доғистонда) фойдаланиладиган «соз» ўз кўриниши билан дутор чолғусининг катталаштирилган нусхасига ўхшаб кетади.

Дўмбира чолғусининг муҳим хусусиятларидан бири шундаки, кўшиқ ижрочиси усулни доимо сезиб туриши учун аксарият ҳолларда талаб этиладиган урма чолғу (дойра) иштирокидан халос қила олади. Бошқача қилиб айтганда, дўмбирада куйнинг ўзини чалиш каторида усулни ҳам кўшиб ижро этиб кетавериш имконияти бор.

Дўмбира асосан ўрик (зардоли), писта, арча, тут, тол, олмурт (нок) дарахтларининг ёғочидан тайёрланади. Дўмбиранинг аниқ ўлчамлари йўқ. У аксарият ҳолларда маҳаллий усталар томонидан тайёрланганлиги, бундан ташқари буюртма берувчининг бўйи-басти, истаги инобатга олингани муносабати билантурли катталиқда тайёрланиб келинади. Халқ бахшилари Шомурод Тоғаев, Шоберди Болтаев ва сурхондарёлик дўмбира устаси Шафоат бобонинг фикрича энг садоси зўр дўмбиралар олмурт (нок) дарахтининг ёғочидан бўлар экан. Ҳозирда дўмбирага тортиладиган пластик торлар ўрнида аввал эчки ичагидан эшилган тор ишлатилган. Ёши улуғ дўмбира ижрочилари ва бахшилар берган маълумотларга кўра қадимда энг яхши тор сифатида «чумчуқ пай» торлар

ишлатилган ва улар ҳақиқатан ҳам чумчуқнинг оёғидаги пай қисмидан эшилган. Ҳозирда бундай торларни эшиб тайёрлаш технологияси унутилган.

Дўмбира чолғуси бошқа фольклор чолғуларига нисбатан кўпроқ ўрганилган ва ҳатто унда ижро этилган куйлар ноталаштирилган. Муסיқашунос олим Ф.Кароматовнинг 1962 йилда нашр этилган «Домбира муסיқаси» китоби тўлиқ мазкур чолғуга бағишланган.

Буламан (балабон) сурнайдан кўра бирмунча кичикроқ, каттиқ ёғоч танасидан ишланган чолғу бўлиб, товуш ҳосил қилинадиган қисми сурнайникидан фарқ қилади. Буламанда “най пачоқ” ўрнида сибизғасимон тил очилган камиш бўлагидан фойдаланилади. Буламанда ҳам керакли товушларни ҳосил қилиш учун тешиклар очилиб, уларнинг 7 таси устки томонда ва 1 таси пастки томонда бўлади. Буламаннинг товуш тембри (кучи) сурнайникидан анча пастроқ бўлади. Шунинг учун бу чолғудан чолғу ансамбллари ва кўшиқ ижрочиларига жўр бўлишда фойдаланиш мумкин. Бу чолғу Хоразмдан бошқа худудларда деярли учрамайди.

Карнай – ўзбек дамли муסיқий чолғуларининг энг катта ва энг кучли товуш тембрига эга бўлган туридир. Ўз номи билан карлар ҳам эшитиши мумкин бўлган най деса ҳам бўлади. Унинг ҳажми жуда катталиги сабали оғир бўлмаслиги учун, юпқа мис тунукадан тайёрланади ва алоҳида 3 та бўлакни бир–бирига кийдириш орқали йиғиладиган кўринишда тайёрланади. Бу чолғудан сурнай, дойра, ноғора билан биргаликда очик жойларда ижро этиш мумкин бўлган ансамбллардан фойдаланилади. Қадимда карнайлардан ҳарбий юришларда ҳам кенг фойдаланилган. Карнай халқ чолғу ансамблларида ишлатилмайди, халқ чолғулари оркестрида ҳам муайян асарнинг керакли жойларида эпизодик бўлақлар ижроси учун фойдаланилади.

Ўзбек миллий чолғуларини қайта ишлаш ва такомиллаштириш жараёни ва унинг натижалари. Ўзбек халқ чолғуларининг ҳозирги аҳволи ҳақида умумий маълумот. Халқ чолғуларини қайта ишлаш, такомиллаштириш жараёни. Ўзбек халқ чолғулари товуш қаторининг европа товуш қатори тизимига ўтказиш устида олиб борилган ишлар. Н.Миронов, А.Петросянц, уста Усмон Зупаров ва бошқа

халқ чолғулари усталарининг тажрибалари. Ҳозирги кунда диатоник ва хроматик товуш қаторига эга бўлган халқ чолғулари. Қайта ишланган ва такомиллаштирилган ўзбек халқ чолғуларининг ҳаётийлиги, ютуқлари ва камчиликлари. Мазкур чолғуларнинг ижрода миллийликни сақлаб қолиш имкониятлари. Пуфлама чолғулар, урма жарангли торли чолғулар, мезробли ва чертиб чалинадиган чолғулар, урма шовқинли чолғулар, камонли чолғулар гуруҳлари ҳақида умумий маълумот. Қашқар рубоби, дутор, чанг, ғижжак оилалари таркибига кирган янгидан яратилган чолғулар. Ҳаваскор халқ чолғу жамоалари раҳбарларининг иш фаолиятида мусиқий асарларни жамоа ижросига мослаштириш муаммолари. “Чолғушунослик” фанининг бошқа мусиқий фанлар билан боғлиқлиги.

Пуфлама чолғулар гуруҳи. Кичик най, най. Пуфлама чолғулар гуруҳига кирган ўзбек халқ чолғулари. Халқ чолғу оркестрида қўлланиладиган чолғулар ҳақида маълумот. Пуфлама чолғуларнинг товуш ҳосил қилиш хусусиятларига кўра турланиши. Най чолғуси тарихи, ҳозирги пайтда бошқа халқларда тарқалган найлар билан ўхшашлик жиҳатлари ва тафовутлари. Найнинг товуш қатори, диапазони. Чолғулаштириш жараёнида най чолғусидан тўғри фойдаланиш учун маслаҳатлар. Пуфлама чолғулар диапазонини кенгайтириш жараёнида олиб борилаган изланишлар, кичик найнинг яратилиши. Кичик най учун чолғу партиясининг ёзилиши. Кичик найнинг диапазони ва ишчи диапазони. Най ва кичик най чолғуларининг куй ижросидаги имкониятлари. Ушбу чолғулар ижросида миллийликни сақлаб қолиш муаммолари.

Сурнай чолғусининг оркестрдаги ўрни. Қўшнай. Пуфлама чолғулар учун партияларнинг ёзилиши.

Сурнайнинг тузилиши, товуш ҳосил қилиниши. Маданий ҳаётимизда сурнай чолғусининг ишлатилиш ўринлари. Сурнайни такомиллаштириш бўйича олиб борилган тажрибалар. Сурнай товуш тембрининг бошқа чолғулар товуш тембридан фарқи. Пуфлама чолғулар диапазонини кенгайтириш йўлида олиб борилган тадқиқотлар. Буламан(балабон) чолғуси ҳақида маълумот. Сурнай партиясининг ҳозирги кунда гобой чолғуси томонидан ижро этилиши. Сурнай

чолғусини соло сифатида оркестр ижроси билан кўшиш йўлида олиб борилган тажрибалар. Кўшнай ҳақида маълумот. Кўшнайсимон чолғуларнинг бошқа халқлардаги кўриниши. Уларнинг ўзбек кўшнайидан фарқли томонлари. Кўшнайда товуш ҳосил қилиш хусусиятлари. Кўшнай товуш катори, диапазони. Кўшнай ижросидан унумли фойдаланиш учун маслаҳатлар. Карнай чолғуси ҳақида маълумот. Карнайнинг оркестрда қўлланилиши. Пуфлама чолғулар гуруҳига кирган чолғуларнинг оркестр ижросида тутган ўрни. Пуфлама чолғулар гуруҳи партияларининг ёзилиши.

Урма жарангли торли чолғулар гуруҳи. Чанг оиласи. Чанг чолғусининг тарихи. Чанг оиласининг яратилиши. Пикколо, тенор ва бас чанглари ҳақида умумий маълумот. Прима чанги. Пикколо чангининг диапазони. Тенор ва бас чангларнинг чанг оиласи учун ёзилган асарларни ижро этишдаги ўрни. Уларда торларнинг жойлашуви ва диапазони. Ўзбек халқ чолғу оркестри таркибида қўлланилиб келаётган прима чанги ҳақида маълумот. Прима чангининг ансамбл ижрочилигидаги ўрни. Чанг чолғусини тарғиб қилиш ва чанг ижрочилигидаги имкониятлар. Чанг чолғусида фойдаланиладиган штрихлар. Чанг штрихларидан оркестр ижросини бойитиш бўйича маслаҳатлар.

Мезробли ва чертиб чалинадиган чолғулар гуруҳи. Рубоб оиласи. Прима ва қашқар рубобларининг созланиши ва диапазони. Гуруҳ таркибига кирган чолғуларда товуш ҳосил қилиш йўлларига қараб турланиш. Мезробли чолғулар. Қашқар рубобининг такомиллаштирилиши. Рубоб оиласига кирган чолғулар. Прима, меццо сопрано, альт рубобларининг яратилиши. Прима рубобининг оркестрда қўлланилиши. Прима рубобини тарғиб қилиш бўйича амалга оширилган ишлар. Прима рубобининг созланиши ва диапазони. Оркестр ижросида прима рубобига топширилиши мумкин бўлган ижро партиялари. Қашқар рубоби ўзбек ҳаваскор мусиқа ижрочилигида энг кенг тарқалган чолғу сифатида. Қашқар рубобида мусиқий асарларнинг ижросида миллийлик хусусиятларини сақлаб қолиш имкониятлари. Қашқар рубобининг созланиши, диапазони. Қашқар рубобига топширилиши мумкин бўлган ижро партиялари. Мезробли чолғуларда қўлланиладиган штрихлар. Мезробли чолғуларнинг умумий

ижродаги ўрни. Афғон рубобининг тарихи ва такомиллашуви ҳақида маълумот. Темперация қилинган чолғу асбобининг имконият чегаралари. Чолғудан асарлар ижросида мақсадли фойдаланиш учун тавсиялар. Тўлиқ ва ишчи диапазон. Тремоло штрихидан легато ҳосил қилишда фойдаланиш. Тескари зарб. Синкопалар ижросида ўнг қўлнинг вазифалари. Мезроб билан чалинадиган чолғуларнинг оркестр умумий ижросидаги тутган ўрни. Мазкур чолғу гуруҳларидан унумли фойдаланиш учун тавсиялар.

Дутор оиласи. Прима, секунда, тенор дуторларнинг қўлланиши. Альт дутори. Дутор чолғусининг ўзбек мусикасида тутган ўрни. Диатоник товуш қаторли чолғу асбоби намунасида хроматик товуш қаторига эга бўлган дутор оиласининг яратилиши. Прима ва секунда дуторларининг ўзбек халқ чолғу оркестри таркибида кенг қўлланиш даври. Филармония халқ чолғу оркестрига С.Алиев раҳбарлик қилган даврда альт дутори сонини кўпайтириш ҳисобига прима ва секунда дуторларининг оркестр таркибидан чиқарилиши. Ҳозирги кунда мазкур чолғуларнинг халқ чолғу оркестрларида қўлланилиши. Тенор дутори деб номланувчи халқ дуторининг Д. Зокиров номидаги халқ чолғу оркестрида қўлланилиши. Прима, секунда, тенор дуторларининг созланиши ва диапазонлари ҳақида маълумот. Альт дуторининг имкониятлари. Оркестр умумий ижросида альт дуторлари партиясининг аҳамияти. Халқ дутори ва альт дуторларини солиштириш йўли билан бир-бирларини тўлдирадиган томонларини аниқлаш. Чертиб чалинадиган чолғулар гуруҳига кирувчи дуторларга хос штрихлар. Дуторда қўлланиладиган штрихларидан оркестр ижросида унумли фойдаланиш.

Дутор оиласига кирувчи мезроб билан чалинадиган чолғулар. Бас ва контрабас дуторларининг созланиши, диапазони. Бас дутори ташқи кўринишидаги эволюция. Бас дуторнинг умумий ижродаги вазифалари. Унда қўлланиладиган штрихлар. Чолғунинг созланиши ва диапазони. Бас дуторидан жўр бўлиш (аккомпанемент)да ва куй ижроси(соло)да фойдаланиш. Контрабас дутори ҳақида маълумот. Чолғунинг созланиши, диапазони. Чолғу партиясининг ёзилганидан фарқли равишда эшитилиши. Контрабас дуторининг ижро имкониятлари. Бас ва контрабас дуторларидан мезробли чолғулар ансамбли ва

дутор оиласи ансамблларида фойдаланиш.

Мезробли ва чертиб чалинадиган чолғу гуруҳи учун чолғулаштириш.

Гуруҳ таркибидаги транспозиция қилинадиган чолғулар. Гуруҳ таркибига кирган чолғулардан ранг-баранг ансамбллар ташкил этиш имконияти ҳақида. Кўп овозли ижрода кенг тарқалган плектор(мезробли чолғулар) оркестрлари ва ансамбллари. Гуруҳнинг умумий ва кўп қўлланиладиган диапазони. Чолғулаштириш жараёнида ҳар бир мусиқа чолғуси имкониятларини тўлиқ очиб бериш учун интилиш. Плектор ансамбллари ва оркестрлари партитураларини расмийлаштириш. Дуторлар турларидан фойдаланиш жараёнида штрихларга эътибор бериш лозимлиги ҳақида. Чолғу партияларини ёзишда транспозиция усулининг афзалликлари. Қашқар рубоби, афғон рубоби, танбур, альт дутори, контрабас дутор ва тенор дуторларнинг ёзилишдан фарқли равишда садоланиши. Оркестр таркибида кам қўлланиладиган чолғулар ва улардан фойдаланиш йўллари.

Урма шовқинли чолғулар гуруҳи. Чолғу партияларининг ёзилиш қоидалари.

Урма шовқинли чолғуларнинг миллий мусиқада ва умуман шарқ мусиқасида етакчи ўрни ҳақида. Чолғуларнинг тарихи, турлари ва шаклланишига назар. Дойра чолғу партиясини ёзиш қоидалари. Ўнг ва чап қўл учун усул хиссаларини тўғри тақсимлаш. Дойранинг имкониятларидан оркестр ижросида унумли фойдаланиш йўллари. Ўзбек халқ чолғу оркестри учун ёзилган асарларда дойрадан унумли фойдаланилган асарлар. Урма шовқинли чолғулардан фойдаланишда композитор Ф. Алимов ижодига назар. Ноғора партиясини ёзиш қоидалари. Қайроқ, сафоил, қошиқ чолғуларидан фойдаланиш, улар учун партияларнинг ёзилиши бўйича тавсиялар. Урма шовқинли чолғуларда ҳосил қилинадиган усуллар орқали мусиқага миллийлик бағишлаш мумкинлиги. Бир чолғучининг бир нечта урма шовқинли чолғуларда ижро партияларини чалиши учун имконият яратиш ҳақида.

Ўзбек халқ чолғу оркестрида қўлланиладиган қўшимча (симфоник оркестр таркибида қўлланиладиган) урма шовқинли чолғулар. Оркестрнинг мусиқий ифода имкониятларини янада кенгайтириш мақсадида бошқа халқлар урма шовқинли чолғуларидан фойдаланиш. Литавра чолғуси ҳақида маълумот,

ундан тўғри фойдаланиш. Литавранинг диапазони ва нота ёзуви. Учбурчак, кастанъет, румба, тарелка, катта ва кичик барабанлар ҳақида маълумотлар. Чолғу партияларини тўғри ифодалаш. Аниқ товуш баландлигига эга бўлган ксилофон, металлофон сингари чолғуларнинг ишлатилиш ўринлари. Оркестрда симфоник оркестрлар таркибидан кирган чолғуларда ижро этувчиларни тайёрлаш ва машғулот ўтказиш муаммолари.

Камонли чолғулар оиласи. Прима ғижжакнинг созланиши ва диапазони. Альт ғижжак ҳақида маълумот. Ғижжак чолғусининг пайдо бўлиши, шаклланиши, унинг ўзбек мусиқа ижрочилигида тутган ўрни. Ғижжаксимон чолғуларнинг бошқа халқларда ишлатилиши. Ғижжак чолғусининг такомиллаштирилиш жараёни. Ғижжак оиласи. Прима, альт, бас ва контробас ғижжакларнинг яратилиши ва кейинги тақдири. Қўбиз чолғусининг такомиллаштирилиши, ҳозирги профессионал оркестрларда қўбиз бас ва қўбиз контрабас чолғуларининг қўлланилиши. Виолончель ва контрабас чолғуларининг ўзбек халқ чолғу оркестрларида ишлатилиши. Прима ғижжакнинг созланиши. Умумий ва кўп фойдаланиладиган – ишчи диапазонлари. Альт ғижжак ҳақида маълумот. Созланиши ва диапазони, ёзилиш калити. Прима ва альт ғижжакларнинг оркестрда қўлланиш ўринлари, уларга хос штрихлар.

Бас ва контрабас ғижжаклар, уларнинг оркестр ижросидаги ўрни, созланиши ва диапазони. Бас ва контрабас чолғуларининг кўп овозли ижродаги тутган ўринлари. Ўзбек миллий мусиқасида сато созининг ишлатилиши. Бас ғижжакдан оркестр ижросида тўғри фойдаланиш. Бас ғижжакнинг созланиши, умумий ва ишчи диапазони. Чолғу штрихлари. Контрабас ғижжак ҳақида маълумот. Бас ва контрабас ғижжакларнинг пайдо бўлиши ва шаклланиши. Камонли чолғулар гуруҳининг товуш диапазонини кенгайтириш йўлидаги тажрибалар. Қўбиз чолғусининг такомиллаштирилиши, қўбиз оиласи. Профессионал халқ чолғу оркестрларида бас ва контрабас ғижжаклар ўрнида қўлланилаётган чолғулар.

Мавзу бўйича саволлар:

1. Ўзбек анъанавий чолғулари деганда қайси мусиқа чолғулари назарда тутилади?
2. Фольклор чолғуларининг Ўзбекистон ҳудудида тарқалганларидан қайсиларини биласиз?
3. Қайси ўзбек миллий чолғулари такомиллаштирилган?
4. Қайси чолғуларнинг оиласи яратилган?
5. Қайси ўзбек чолғулари ўзгаришсиз қолдирилган?
6. Қайси такомиллаштирилган ва қайта ишланган миллий чолғулар ҳозирда умуман ишлатилмайди?
7. Миллий чолғуларни қайта ишлаш ва такомиллаштиришнинг ижобий томонларини санаб бера оласизми?
8. Миллий чолғуларни қайта ишлаш ва такомиллаштиришнинг салбий томонларини санаб бера оласизми?

Фойдаланилган адабиётлар:

1. А.И.Петросянц Инструментоведение Т.: 1990.
2. Ў.Тошматов Чолғушунослик (Олий таълим муассалалари учун ўқув-қўлланма) Т.: 2006.
3. М.Абдукаримов Чолғушунослик (Олий таълим муассалалари учун ўқув-қўлланма) Насаф нашриёти 2006.
4. Тошматов Ў., Туратов С. “Кўхна чолғулар ижрочилиги” – Т.: Ўқув қўлланма, 2015.

3-Мавзу: ЗАМОНАВИЙ ВА АНЪАНАВИЙ ЧОЛҒУЛАРДА ЎҚИТИШ ТИЗИМИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

Режа

1. Ўзбекистонда чолғу ижрочилиги йўналиши бўйича таълим тизими.
2. Чолғу ижрочилиги йўналиши бўйича таълимда амалий ижрони назарий таълим билан бойитиш ҳақида.
3. Ижрочиликда эришилган замонавий услубларни таълим тизимига татбиқ этиш масалалари.

Мавзуга оид таянч иборалар:

халқий (табиий) чолғу, сунъий чолғулар, дамли чолғулар, урма чолғулар, торли чолғулар, урма жарангли торли чолғулар.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин халқимиз тарихи, ўтмиши, урф-одатлари, қадриятлари ва маданий меросимизга муносабат ўзгарди. Жамият аъзоларини тарбиялашда миллий урф-одатлар ва анъаналардан кенг фойдаланиш, азалий қадриятларимизни тиклаш ва улар воситасида ёшлар онгида миллий мафкурани шакллантириш муҳим вазифалардан бирига айланди. Шу жараёнда мукаддам мусиқа ижрочилигида умуман фойдаланилмаётган, унутилиш даражасига етиб қолган содда мусиқа чолғуларига қайта жон бағишланди. Нафақат ҳаваскор фольклор жамоалари фаолиятида, балки академик йўналишдаги профессионал жамоалар ва ҳатто эстрада ижрочилигида ҳам чангқўбиз, сибизға, дўмбира, сопол най каби халқимизнинг қадимий чолғуларидан фойдаланиш бошланди. Мамлакатимиз миқёсида мусиқий таълимнинг ҳам сифатини ошириш борасида жуда кўп ишлар амалга оширилиб, 1997 йилда қабул қилинган Таълим тўғрисидаги Қонун ҳамда Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида белгиланган вазифалар изчил амалга оширилиб келинаётганининг гувоҳимиз. Мамлакатимизда ҳозирги кунда мусиқий таълим уч босқичли тизимда амалга оширилмоқда. Бошланғич мусиқий таълимга йўналтирилган болалар мусиқа ва санъат мактаблари Кадрлар тайёрлаш миллий дастурига асосан мактабдан ташқари

таълим ҳисобланади. Бошқа собиқ тузумдаги мамлакатларда болаларни муסיқий тарбия қилиш ўчоғи ҳисобланган бундай таълим муассасалари тугатилиб, қисқариб бораётган бир шароитда Президентимиз И.Каримовнинг шахсий ташаббуси билан 2008 йилда тарихий қарор қабул қилиниб, 2009-2014 йилларда 278 та болалар муסיқа ва санъат мактабларини янгидан қуриш ва капитал реконструкция қилиш ишлари бошланган эди. Ҳозирги кунга келиб ушбу қарор тўла ижро этилди ва мамлакатимиздаги 300 дан ортиқ болалар муסיқа ва санъат мактабларининг 278 таси тўла қувват билан ишлаши учун замонавий шароитлар яратилди. Ҳозирда ушбу ишларни яна давом эттириш вазифаси Президентимиз томонидан қўйилиб, яна қўшимча равишда янги болалар муסיқа ва санъат мактабларини қуриш ва уларни ҳам замон талаблари асосида жиҳозлаш бўйича янги қарор лойиҳаси ишлаб чиқилган.

Муסיқа соҳасида ўрта махсус таълим билан шуғулланувчи маданият ва санъат коллежлари, махсус академик лицейларнинг барчаси тўла реконструкция қилиниб, бу муассасаларда кичик мутахассилар тайёрланмоқда. Ҳозирги кунга келиб Ўзбекистон республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлиги тизимида:

Қорақалпоғистон Республикасида 2 та (Нукус ва Элликқалъа тумани);

Хоразмда 1 та (Урганч шаҳри);

Бухоро вилоятида 2 та (Бухоро шаҳри);

Навоий вилоятида 1 та (Навоий шаҳри);

Самарқанд вилоятида 1 та (Самарқанд шаҳри);

Сурхондарё вилоятида 1 та (Термиз шаҳри);

Қашқадарё вилоятида 2 та (Қарши шаҳри);

Сирдарё вилоятида 1 та (Гулистон шаҳри);

Тошкент вилоятида 1 та (Бекобод шаҳри);

Андижон вилоятида 1 та (Андижон шаҳри);

Фарғона вилоятида 1 та (Фарғона шаҳри);

Наманган вилоятида 2 та (Наманган шаҳри);

Тошкент шаҳрида 3 та шундай ўрта махсус таълим муассасалари фаолият кўрсатмоқда. Тошкент шаҳридаги Глиэр номидаги ҳамда Успенский номидаги

махсус мусиқа академик лицей-интернатлари Халқ таълими вазирлиги тасарруфида фаолият кўрсатади. Юқорида қайд этилганлардан ташқари Ўзбекистон Бадиий академияси тасарруфида фаолият кўрсатиб келаётган тасвирий ва амалий лицейларнинг мусиқа бўлимларида, шунингдек Халқ таълими вазирлиги тасарруфидаги мусиқий-педагогик лицейларда ҳам мусиқа соҳасидаги кичик мутахассислар тайёрланмоқда.

Республикамизда мусиқа соҳасида олий малакали мутахассислар тайёрлаш билан Маданият ва спорт ишлари вазирлиги тасарруфидаги 2 та олий таълим муассасаси – Ўзбекистон давлат консерваторияси ҳамда Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти шуғулланади. 2002 йилда М.Ашрафий номидаги Тошкент давлат консерваториясига Ўзбекистон давлат консерваторияси мақоми берилиб, унга махсус янги бино қуриб берилган бўлса, 2012 йилда собиқ Тошкент давлат маданият институти ва Ўзбекистон давлат санъат институти негизида янги – Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти ташкил этилди ва ушбу таълим муассасасининг моддий-техник базаси тўлиқ янгиланиб, институт учун ажратилган бинолар тўла реконструкция қилиниди ва қўшимча янги бинолар қурилиб, тўла замонавий талаблар асосида жиҳозланди.

Ҳозирги кунда ўмумий ўрта мактаблар учун педагогик кадрлар мусиқа соҳасида ҳам тайёрланиши йўлга қўйилган. Ушбу фаолият билан Қорақалпоғистон Республикаси, тошкент шаҳри ва вилоятларда фаолият юритаётган педагогика университетлари ҳамда педагогика институтларининг мусиқа факультетлари ва бўлимлари зиммасига юкланган.

Маълумки, мусиқий таълимда ҳам назарий, ҳам амалий машғулотларни қўшиб олиб борилиши шарт. Шунинг учун ҳам махсус предметларнинг асосий қисми амалий ва яқка тартибдаги машғулотлар орқали олиб борилади. Ушбу таълимни ташкил этишда ўқувчи ва талабаларнинг бевосита мусиқа чолғуларини ва қўшиқ ижрочилик йўлларини мамлакатимизда фаолият кўрсатиб келаётган профессионал ва хавскор жамоаларда иш олиб боришга тайёрлаш муҳим ўрин тутади. Шу мақсадда мана шу таълим муассасаларига амалиётчилар ҳам жалб этилиши назарда тутилган. Фан билан ишлаб чиқаришдаги алоқаларни мустаҳкамлаш, шунингдек таълимда узвийликни таъминлаш мақсадида таълим

муассасалари ўртасида (бошланч, ўрта ва олий таълим босқичлари) шунингдек таълим муассасалари ҳамда профессионал ва хаваскор жамолар ўртасида ҳамкорлик шарномалари имзоланиб, тайёрланаётган кадрларни амалиётга тўғри йўналтириш масалаларига алоҳида эътибор қаратилиши лозим.

Мавзу бўйича саволлар:

1. Ўзбекистонда мусиқий таълим нечта босқичда амалга оширилади?
2. Бошланғич мусиқий таълим муассасаларига мўлжалланган давлат дастури қачон қабул қилинган?
3. Ҳозиргача нечта болалар мусиқа ва санъат мактаблари тўлиқ замонавий талабларга жавоб берадиган аҳволга келтирилди?
4. Маданият ва спорт ишлари вазирлиги тизимидаги ўрта махсус мусиқий таълим муассасаларини санаб бера оласизми?
5. Олий таълим муассасаларидай қайси бирларида мусиқий олий таълим берилади?
6. Ўзбекистон давлат консерваторияси ва Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институтидаги мусиқий йўналишларнинг фарқи нимада?
7. Тошкент шаҳридаги махсус мусиқий академик лицейлар қайси ва улар қайси ташкилотлар тасарруфида?
8. Ўзбекистонда нечта санъат коллежлари бор?

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ў.Тошматов Чолғушунослик (Ўрта махсус таълим муассалалари учун ўқув-қўлланма) Т.: 2003
2. Ў.Тошматов Чолғушунослик (Олий таълим муассалалари учун ўқув-қўлланма) Т.: 2006
3. М.Абдукаримов Чолғушунослик (Олий таълим муассалалари учун ўқув-қўлланма) Насаф нашриёти 2006
4. А.И.Петросянц Инструментоведение Т.: 1990

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

Маърузадан сўнг режалаштирилган дастлабки икки мавзу бўйича амалий машғулотлар маъруза машғулотининг мавзуси асосида ташкил этилади. Бунда тингловчилар мустақил равишда, шунингдек педагог томонидан таклиф этилган йўналиш бўйича амалий топшириқларни бажарадилар. Топшириқ ёзма, савол-жавоб тарзида ёки амалий ижро ёки бошқа шаклда бажарилиши мумкин.

Назарий таълим режалаштирилмаган амалий машғулотлар қуйи келтирилган режалар асосида ташкил этилади. Амалий машғулотлар тингловчиларнинг таклиф этилаётган мавзуга бўлган муносабатини ёзма, оғзаки жавоб ёки амалий ижро кўринишларида ифода этишлари учун имкон яратиши кўзда тутилган. Амалий машғулотлардаги режалаштирилган масалалар педагог томонидан махсус тайёрланган тарқатма материаллар, ёзма манбалар, қўшимча воситалар, шунингдек муסיқа чолғуларидан амалий фойдаланиш орқали тингловчиларнинг фаоллигини ошириш учун хизмат қилиши керак.

Мавзу: Урма зарбли чолғулар таснифи ва улардаги ижро услубларининг такомиллашуви (2 соат)

Режа

1. Урма зарбли чолғуларнинг анъанавий ва замонавий таснифи.
2. Шовқинли чолғулар ва улар тайёрланадиган материаллар турлари.
3. Маълум баландликка эга урма зарбли чолғулар.
4. Ўзбек миллий урма зарбли чолғулари ва уларнинг бошқа чолғулар билан ўхшашлиги.

Чолғу партияларининг ёзилиш қоидалари. Урма шовқинли чолғуларнинг миллий муסיқада ва умуман шарқ муסיқасида етакчи ўрни ҳақида. Чолғуларнинг тарихи, турлари ва шаклланишига назар. Дойра чолғу партиясини ёзиш қоидалари. Ўнг ва чап қўл учун усул ҳиссаларини тўғри тақсимлаш. Дойранинг имкониятларидан оркестр ижросида унумли фойдаланиш йўллари. Ўзбек халқ чолғу оркестри учун ёзилган асарларда дойрадан унумли фойдаланилган асарлар. Урма шовқинли чолғулардан фойдаланишда композитор Ф. Алимов ижодига назар. Ноғора партиясини ёзиш қоидалари. Қайроқ, сафоил, қошиқ чолғуларидан фойдаланиш, улар учун партияларнинг ёзилиши бўйича тавсиялар. Урма

шовқинли чолғуларда ҳосил қилинадиган усуллар орқали мусиқага миллийлик бағишлаш мумкинлиги. Бир чолғучининг бир нечта урма шовқинли чолғуларда ижро партияларини чалиши учун имконият яратиш ҳақида.

Дойра – ўзбек мусиқий ижрочилигида усул (ритм) берувчи энг асосий чолғу ҳисобланади. Дойра иштирокисиз нафақат ансамбллар ёки оркестр ижросини, ҳатто кўпгина якка чолғулар ижросини ҳам ташкил этиб бўлмайди. Дойра Ўзбекистонда энг кенг тарқалган мусиқий чолғулардан биридир. Унинг халқ ичида кенг оммалашувида Уста Олим Комилов, Ғофир Азимов, Қаҳрамон Дадаев, ака-ука Дилмурод, Холмурод, Элмурод Исломовлар, Одил Камолхўжаев, Аббос Қосимов каби қатор дойрачиларнинг хизматлари бор. Дойрада ҳосил қилинадиган товушлар тембр жихатидан ва баландлик жихатидан фарқлансада, улар маълум бир мусиқий баланликка эга бўлмайди ва дойрада куй ижро этиб бўлмайди. Дойрада ҳосил қилинадиган бўғиқ товуш – бум, жарангдор товуш – бак, ўта жарангдор товуш эса – нохун деб юритилади. Дойра партияси 4 қаторли нота йўлида ёзилади. Пастки 2 қаторда ўнг қўл, юқоридаги 2 қаторда чап қўл ижроси учун ноталар ёзилади.

Ноғора – иккита сопол тувакка тери тортилган кўринишда бўлади. Бири жарангдор, иккинчиси бўғиқ товуш чиқарадиган шу тувакларнинг тери тортилган қисмига махсус чўплар билан уриш натижасида мусиқий усул ҳосил қилинади. Ноғора садосининг жуда кучлилиги асосан очиқ хавода ижро этиладиган “Карнай-сурнай” ансамблларида фойдаланишни тақозо этади. Кейинги вақтда миллий чолғу ансамбллари ва мақом ансамблларида ҳам ноғорадан фойдаланиш кузатилмоқда. Ўзбек халқ чолғу оркестрида ҳам ноғорадан унумли фойдаланиш мумкин.

Мавзу: Дамли чолғулар ва улардаги ижро услублари (2 соат)

Режа

1. Дамли чолғуларнинг турлари ва уларнинг таснифи масалалари.
2. Тилли дамли чолғуларнинг турлари ва улардаги ижро услублари.
3. Замонавий ва анъанавий дамли чолғулардаги боғлиқлик ва анъанавий ижро услубларидан мусиқий таълимда фойдаланиш масалалари.

Най – жуда қадимий дамли (пуфлаб чалинадиган) мусиқа чолғуси бўлиб, қаттиқ ёғоч танасидан ёки бамбукдан ясалади. Найда товуш ҳосил қилиш қувурда очилган тешик орқали ҳавони қувурнинг очик томонига йўналтириш орқали ҳосил қилинади. Унда бир дона пуфланадиган ва 6 дона товуш баландлигини ўзгартирадиган тешиклар бўлади. Най табиатан диатоник товуш қаторига эга бўлиб, зарур бўлганда товушларни кўтариш ва тушириш най тешикларини қисман ёпиш орқали амалга оширилади. Чолғучилар учун бундай мураккабликларни туғдирмаслик мақсадида баъзи халқларда ҳар бир тоналлик учун алоҳида найлар тайёрланади. Най чолғусига айнан ўхшайдиган ёки бироз бошқачароқ кўринишдаги мусиқий чолғулар деярли барча шарқ халқларида, шунингдек арабларда ва айрим Европа халқларида учрайди. Найнинг бошқача усулда товуш ҳосил қилинадиган, яъни қувурнинг ён томонидан тўғридан-тўғри пуфланадиган тури араб, турк, туркман, эрон ва айрим кавказ халқларида учрайди. Худи шунга яқин услубда товуш ҳосил қилиш бизда ишлатиладиган ғажир най ва қамиш найда ҳам қўлланилади. Фақат бизнинг чолғучилар най қувурининг ён томонини тишга тираб пуфлашса, бошқа халқларда қувур лабга тиралади.

Сурнай чолғуси ҳам қадимий тарихга эга. Бу чолғу асосан тантаналар, байрамлар, сайиллар, тўйларда дойра, ноғора, карнай чолғулари билан биргаликда ишлатилади. Сурнайнинг товуши жуда кучли бўлганлигидан асосан очик майдонларда фойдаланилади. Сурнай чолғусида ижро этиладиган куй йўллари ва ишлатилиш ўрни жиҳатидан бошқа мусиқа чолғуларидан фарқ қилади. Сурнайни қўллаш доирасини шартли равишда куйидаги йўналишларга ажратиш мумкин:

1. Сурнай мақом йўллари ва мақомларга яқин бўлган йирик шаклдаги куйлар. Масалан, Хоразмда шу йўналишдаги Надрамиддин, Тўрғай, Шо кўчди, Хон чиқар ва бошқа сурнай йўллари мавжуд.

2. Рақс куйлари.

3. Дорбоз йўллари.

4. Масхарабоз йўллари.

5. Тўй маросим йўллари.

Сурнай, одатда, тут, ёнғоқ ёки ўрик ёғочидан тайёрланади. Сурнайнинг таркибий қисмлари -тана, бачка, мийл, мийл чўп, садаф, найпачоқ (Хоразмда дудик) деб юритилади. Асосий тана 450-500 мм узунликдаги кенгайиб боровчи қувур шаклида бўлади. Сурнайнинг асосий ҳаво айланадиган танасида 8 та ҳаво чиқарувчи тешиги мавжуд. Булардан еттitasi юза тарафда, биттаси эса орқа томонда бўлади. Бачка – (тожикча “бачка”) бола сўзидан олинган бўлиб, асосий тананинг ичидаги кичик таначани англатади. Бачканинг асосий васифаси сурнайни созлаш бўлиб, сурнайнинг пуфланадиган томонидан сурнай танасига киритилади ва маҳкамланади. Бачка ишланадиган ёғоч сурнай танасининг ёғочидан фарқ қилиши лозим. Тана тутдан ясалган бўлса, бачка ўрик ёғочидан ясалади ёки аксинча. Бачканинг ички қисми бир оз конуссимон шаклда бўлади. Бу унга киритиладиган мийл мустаҳкам жойлашиши учун зарур бўлади. Мийл-мойил (мос, мослашиш) сўзидан олинган бўлиб, сурнайнинг муайян бўлақларини мослаш учун хизмат қилади. Мийл кўпинча кумуш, жез ва шунга ўхшаш юмшоқ, юпка, тунукасимон металлдан ясалади. Унинг узунлиги одатда 82-85 мм бўлади. Сурнайда товуш тебранишини ҳосил қилувчи асосий қисм - найпачоқ (трость)дир. Найпачоқ бир йиллик қамишнинг қовжираган қисмидан тайёрланади. Бунинг учун қамишнинг ердан бир қарич баландликдаги қисми кесиб олинади, қишда қор остида юмшаб, саратонда қовжираб пишган қамиш найпачоқ яшаш учун ярайди. Унинг йўғонлиги ҳар бир ижрочининг нафас қувватига қараб танланади. Қамиш ивителиб, ичидаги ҳар хил пардалар яхшилаб тозаланади. Сўнгра мийл чўпига кийдирилади ва ип билан боғлаб қўйилади. Найпачоқ керакли шаклни олгандан сўнг мийл чўпидан чиқариб олинади ва қурилади.

Қўшнай – сибизға деб номланадиган содда фольклор чолғусининг такомиллашган ва 2 донасини биргаликда қўшиб чалинадиган мусиқий чолғудир. Қўшна й тайёрланадиган қамишлар бир оз йўғонроқ ва узунроқ бўлади. Ҳар иккала қамиш бўлақларида худди сибизғадаги сингари тиллар очилади ва ҳар бир бўлақнинг узунлиги ва йўғонлиги бир хил бўлиши талаб қилинади. Керакли товушларни ҳосил қилиш учун эса ҳар иккала бўлақда ҳам бир хил масофада 7 донадан тешиқлар очилади. Қўшна й Хоразмда кенгроқ қўлланилади. Унинг

садоланишида “ғизиллаш”га ўхшаган тебраниш сезилади. Унинг товуш қатори ҳам диатоник характерга эга. Товушларни кўтариш ёки тушириш най чолғусида тешиқларни қисман ёки тўлиқ ёпиш ҳисобига амалга оширилса, кўшнайда бу жараён нафас кучини орттириш ёки камайтириш орқали амалга оширилади. Кўшнайсимон чолғулар ҳиндларда, молдаван ва руминларда, нидерландларда, арабларда ва бошқа халқларда учрайди. Араблар қўллайдиган кўшнай макруна (арбчасига кўш) деб аталади. Макруна кўшнайдан қуйидаги жиҳатлари билан фарқ қилади. Аввало, унинг товуш ҳосил қиладиган қисми алоҳида ингичка қамиш бўлагидан тайёрланади. Чолғунинг танаси ҳам икки бўлақдан иборат бўлиб, тешиқлар очилган йўғон қисмга ундан ингичкароқ 2,5 см. узунликдаги қамишлар киритилган бўлади. Ана шу ўрта қисмга энг ингичка бўлақ киритилади ва макруна чалиш учун тайёр ҳолатга келади. Макрунанинг энг ингичка қамишдан ясалган бўлақларида очилган тил чолғучи йўналтирадиган нафаснинг йўналишига қарама-қарши томондан очилади. Яъни кўшнай тиллари сингари эмас, қарама-қарши томондан очилади. Макрунанинг диапазони кўшнайникидан кичик бўлади. Чунки, унда ҳосил қилинадиган товуш нафас кучи ўзгарганда ҳам асосий тондан кескин кўтарилмайди ва деярли бир хил бўлиб қолаверади. Кўшнайда ушбу усул билан бир ярим октавагача, сўнгги тешиқни очгандан кейин эса бундан бир неча баробар ортикмиқдорда товушни юқорига кўтариш имконияти макрунада мавжуд эмас. Арабларда «арғуул» деб аталадиган яна бир кўшнайсимон чолғу мавжуд. Бу чолғу ҳам макруна сингари ясашиб, унинг битта қисми иккинчисидан 3,5 баробаргача узайтирилади ва ушбу узайтирилган бўлақда ҳосил қилинадиган товуш доимий ўзгармас бўлиб туради. Яъни куй фақат битта бўлақда ижро этилади, иккинчи бўлақдаги товуш ўзгармасдан, бутун ижро давомида куйга жўр бўлиб тураверади.

Мавзу: Торли чолғуларнинг турлари ва улардаги ижро услубларининг бойитилиши (2 соат)

Режа

1. Торли чолғулар таснифи. Жаҳон ва ўзбек торли чолғулари.
2. Тирнама ва мезробли чолғулар гуруҳи.

3. Камонли чолғуларнинг турлари ва эволюцияси.

4. Зарбли-торли чолғулар ва уларнинг мусиқа маданиятига ўрни.

Чанг – қадимий мусиқий чолғу ҳисоблансада, бизнинг ҳудудимизда XX асрнинг бошларида кириб келгани ҳақида маълумотлар бор. Чангсимон мусиқий чолғулар хитой, молдаван, румин, малайзия ва бошқа халқларда ҳам учрайди. Дастлаб диатоник товуш қаторига эга бўлган чанг мусиқий мутахассислар ва чолғу усталари томонидан такомиллаштирилиб, хроматик товуш қаторига келтирилган. Чанг якка ҳолда ва чолғу жамоалари таркибида ишлатилади. Фахриддин Содиқов, Фозил Харратов, Аҳмаджон Одилов, Рустам Неъматов, Фазилат Шукурова, Тоҳир Собиров, Тилаш Хўжамбердиев каби созандалар мазкур мусиқий чолғуни тарғиб қилиш ва оммалаштиришдаги хизматлари беқиёсдир.

Қашқар рубоби асли келиб чиқиши Шарқий Туркистон (ҳозирги Хитойнинг Уйғур Автоном Округи)даги Қашқар деган жой номи билан боғлиқ бўлсада, ўзбек миллий чолғулари ичида энг кенг тарқалган ва оммалашган чолғу ҳисобланади. Мусиқани эндигина ўзлаштираётганларнинг 50 фоизидан ортиғи ана шу чолғудан фойдаланиши маълум. Қашқар рубоби жуда жарангдор ва ёқимли садога эга бўлиб, нисбатан тез ўзлаштирилиши мумкин бўлган чолғулар қаторига киради. Бу чолғу якка ҳолда ва чолғу жамоалари таркибида ишлатилиши мумкин. Муҳаммаджон Мирзаев, Эргаш Шукруллаев, Шавкат Мирзаев, Қобилжон Усмонов, Сулаймон Тахалов, Ари Бобохонов, Тоҳир Ражабий каби созандалар ушбу чолғу довуғини ёйиш ва оммалашувида катта хизмат кўрсатганлар қаторига киради.

Афғон рубобининг иккинчи номи бухоро рубобидир. Ушбу чолғу кўпроқ форсий забон халқларда кенг ёйилган. Товушининг бир оз йўғонлиги ва майинлиги билан ажралиб туради. Афғон рубоблари бир оз бошқачароқ кўринишдаги Ҳиндистон, Покистон, Эрон, Тожикистон, шунингдек, баъзи кавказ халқлари ва араб давлатларида ҳам учрайди. XX асрнинг 30- йиллари охирида такомиллаштирилиб, хроматик товуш қаторига келтирилган афғон

рубоби якка ҳолда ва чолғу жамоалари таркибида ижро этиш учун мўлжалланган. Афғон рубобини тарғиб этишда Ғуломқодир Эргашевнинг хизматлари катта бўлди.

Ғижжак чолғуси қадимдан маълум бўлсада, турли номлар билан аталиб келган. Масалан, баъзи тарихий асарларда у “ребаб” деб аталади. Ҳозирда ҳам араблар уни ребаб дейишади. Ғижжак ва ғижжакка ўхшаш чолғулар тожик, озарбайжон, туркман, арман, уйғур, араб ва бошқа халқларда учрайди. Ғижжакнинг 4 дона тоқ торлари бўлиб, камон билан ижро этилади. Унинг дастасида пардалари бўлмаганлиги сабабли керакли товушларни ҳосил қилиш созандадан яхши эшитиш қобилияти ва юксак маҳорат талаб қилади. Тўхтасин Жалилов, Ғанижон Тошматов, Ғуломжон Ҳожиқулов, Абдуҳошим Исмоилов, Шухрат Йўлдошев, Ўлмас Расулов, Қаҳрамон Назиров, Қаҳрамон Комилов каби қатор созандалар ғижжак чолғусининг моҳир ижрочилари ҳисобланади. Ғижжак якка соз ҳолида, ансамбллар таркибида ва оркестрлар таркибида кенг қўлланилади.

Дутор – тожик тилида икки тор маъносини берадиган, энг сеvimли ва оммалашган ўзбек мусиқий чолғуларидан биридир. Дутор куйлари асосан биринчи торда ижро этилсада, иккинчи тор ўша куйга қўшилиб, доимий садо бериб туриши ушбу чолғуни бошқа чолғулардан ажратиб туради. Шунинг учун ҳам дутор куйларини ноталаштирилганда ҳар икала тордаги ноталар кўрсатилиши шарт. Бу ўзига хос мураккабликлар туғдиради. Дуторнинг садоси жуда майин бўлиб, товуш тембри баланд бўлмасада кулоққа жуда ёқимли ва яхши эшитилади. Баъзи чолғулар дойра жўрлигисиз ижро этилиши қийин бўлгани ҳолда, дуторнинг ўзида усулни чалиб бориш имконияти, уни якка ҳолда ҳам яхши қабул қилишга ёрдам беради. Дутор садоси аниқ ва яхши эшитилиши учун танбур ёки ғижжак билан биргаликда, шунингдек кичик чолғу жамоаларда фойдаланган маъқул.

Танбур – ўзбек халқининг қадимий ва ижрочилик жиҳатидан эса мураккаб бўлган мусиқий чолғулардан ҳисобланади. Бу чолғу фақат ўзбеклар, уйғурлар ва тожикларда учрайди. Танбур Шашмақом, Хоразм, Фарғона–Тошкент мақом йўллари ижросида мусиқани етакловчи, бошловчи чолғу ҳисобланади. Танбурга 4

дона металл сим тортилган бўлиб, куйлар асосан унинг биринчи торида ижро этилади. Торларни чертиш учун ўнг қўлнинг кўрсаткич бармоғига махсус мослама – нохун кийдирилади. Қадимда нохундан фойдаланилмасдан ўнг қўл кўрсаткич бармоғининг тирноғи ўстирилиб ҳам ижро этилган. Танбурда мукамал ижро этишнинг энг мураккаб томони шундаки, чап қўл бармоқларида босиладиган битта пардада бир нечта товушни ҳосил қилиш имконияти бор. Керакли товушни ҳосил қилиш учун эса жуда яхши эшитиш қобилияти ва юксак ижро маҳорати талаб қилинади. Шунинг учун ҳам танбур узоқ йиллар давомида ва машаққатли меҳнат эвазига ўзлаштирилади. Танбурни қайта ишлаш жараёнида хроматик товуш қаторига эга бўлган танбур ҳам яратилди. Бу танбурларнинг товуши анъанавий танбурдан бир оз фарқ қилади. Анъанавий танбурга хос бўлган ноталарни хроматик танбурда ижро этиш имконияти чегараланган. Қайта ишланган танбурдан ижрони ўзлаштириш жараёнининг дастлабки босқичида фойдаланиш мумкин, деб ҳисоблаймиз.

Сато - танбурнинг камон билан чалинадиган кўринишидир. Аввалда оддий танбур сато сифатида фойдаланилган бўлса, ҳозирда танбурнинг бир оз катталаштирилган ва кўриниши бир оз ўзгартирилган тури сато сифатида ишлатилмоқда. Сато ижросида нохун ўрнига ғижжак ва скрипка чолғуларини чалишда ишлатиладиган камондан фойдаланилади. Сатонинг товуши жуда майин ва улуғвордир. Унда асосан мунгли ва оғир куйлар ижро этилади. Сато – дутор, танбур чолғулари билан биргаликда ва алоҳида ҳолда яхши эшитилади. Махсус овоз кучайтириш мосламаларисиз катта ансамблларда ва оркестрларда ишлатилиши қийин. Ижро этиш мураккаблиги туфайли сато ижрочилари жуда камчиликни ташкил этади. Одатда, танбур ижрочилари ғижжакни ҳам чала оладиган ҳолларда сато ижрочилигида ҳам ўзларини синаб кўрадилар.

Қонун чолғуси қадимда биз яшаб турган ҳудудимизда кенг тарқалган. Лекин XX аср бошларидан то 80- йилларгача мазкур чолғу бир оз унутила бошланди. Изланувчан созандаларнинг, хусусан, Абдурахмон Ҳолтожиевнинг сайъи-ҳаракати туфайли бу чолғу яна мусиқий ҳаётимизга кириб келди. Ҳозирги кунда қонун турли ансамблларда ва оркестрларда кенг қўлланишига эришилди. Қонун

харрагининг тери устида жойлашуви, унга тортилган торларнинг металлдан эмас, сунъий пластикдан тайёрланиши чолғунинг садоланишини майинлаштиради. Қонун торлари ҳар иккала қўл кўрсаткич бармоқларига кийдириладиган махсус плектор (медиатор) билан тирналиб чалинади. Қонун диатоник товуш қаторига эга. Чолғунинг ўнг томонида жойлашган кичик харракчалар ана шу торларни таранглаштириб ёки бўшаштириб керакли ярим тонликларни ҳосил қилишга ёрдам беради. Товуш кучини орттириш мақсадида қонун торларининг иккитаси ёки учтаси бир хил қилиб соланади. Моҳир ижрочилар қонунни чалишда 3 ва ҳатто 4 та бармоқдан фойдаланадилар.

Уд. Сурхондарёнинг Шурчи тумани ҳудудидаги Далварзинтепада археологик қазилмалар натижасида топилган сопол хайкалчаларда уд чолғусининг тасвири сақланиб қолганлиги бу мусиқий чолғунинг қадимий эканлигидан далолат беради. Уд чолғуси минг йиллар давомида мусиқий чолғуларнинг шохи ва энг мукаммали ҳисобланиб келган. Уд товушининг ёқимлилиги ва инсон овозига яқинлиги ҳар доим эшитувчиларни лол қолдирган. Таракқиёт давомида уд энг кам ўзгаришга учраган мусиқий чолғудир. Ўз кўринишини сақлаб қолиш билан бирга уд бошқа мусиқий чолғуларинг дунёга келишига ҳам сабаб бўлган. Мандолина ва гитара мусиқий чолғулари уд чолғусидан келиб чиққанлигини тасдиқловчи далиллар бор. XX асрнинг бошидан то 80- йилларгача бўлган даврда бир оз унутила бошлаган уд чолғуси ҳозирда чолғу ижрочилигида яна қўлланила бошлади. Уднинг номланишига келсак, у - руд, шохруд номлари билан ҳам аталиб келган. Арабистон ярим оролида ўсадиган ва тутатилганда ёқимли ҳид таратадиган дарахт ҳам уд деб аталади.

ГЛОССАРИЙ

Муסיқа чолғуси – муסיқа ҳосил қилишда фойдаланиладиган барча асбоблар.

Чолғулар таснифи – муסיқа чолғуларини муайян услубда гуруҳларга бўлиш.

Халқий (табий) чолғу – инсон овози.

Сунъий чолғулар - муסיқа ҳосил қилишда фойдаланиладиган инсон томонидан яратилган мосламалар.

Дамли чолғулар – ҳаво ёрдамида муסיқа товуши ҳосил қилишга мўлжалланган мосламалар.

Урма чолғулар – кўл ёки бирор мослама билан уриш ёрдамида муסיқий ритм ҳосил қилишга мўлжалланган (қаттиқ жисмдан тайёрланган) мосламалар.

Торли чолғулар – торни тебратиш орқали муסיқа товуши ҳосил қилишга мўлжалланган мосламалар.

Тилли дамли чолғулар – бир ёки икки ёқлама тилни тебратиш орқали муסיқа ҳосил қилинадиган дамли чолғулар.

Урма жарангли торли чолғулар – тортилган торни махсус мослама воситасида уриш орқали товуш ҳосил қиладиган муסיқа чолғулари.

Тирнама чолғулар – тортилган торларни тирнаш воситасида товуш ҳосил қиладиган муסיқа чолғулари.

Мезробли (плекторли) чолғулар – тортилган торларни махсус мослама воситасида тирнаш орқали товуш ҳосил қиладиган муסיқа чолғулари.

Камонли чолғулар – камон (смычок) ни торга ишқалаш воситаси товуш ҳосил қиладиган муסיқа чолғулари.

Чолғу жамоаси – муסיқа чолғулари ижрочиларидан ташкил топган жамоа.

Оркестр – муסיқа чолғучиларини бирлаштирган йирик жамоа.

Чолғу ансамбли – чолғучилардан ташкил топган кичик жамоа.

Камер оркестри, камер ансамбли – ёпиқ бинода ижро этишга мўлжалланган чолғу жамоалари.

Фольклор чолғулари – оддий халқ томонидан тайёрланиб, ўз хис-

туйғусини ифодалашга хизмат қиладиган содда мусиқа чолғулари.

Кўхна (қадимий) чолғулар – узоқ ўтмишдан бошлаб инсониятнинг ҳамроҳи бўлган (айримлари унутилган ва айримлари шу кунгача истеъмолда бўлган) чолғулар.

Реконструкция қилинган (қайта ишланган) чолғулар – маълум бир чолғу асосида янгидан яратилган чолғулар.

Такмиллаштирилган чолғулар – муқаддам истеъмолда бўлиб, кейинчалик ижро имкониятлари кенгайтирилган чолғулар.

Қайта тикланган чолғулар – муқаддам истеъмолда бўлиб, маълум давр унутилган ва кейинчалик яна қайта тикланган чолғулар.

Анъанавий чолғулар – анъанавий мусиқа ижрочилигида фойдаланиладиган чолғулар.

Этник чолғулар – турли халқларга мансуб мусиқа чолғулари.

Чолғу гуруҳи – оркестр ёки ансамбль таркибидаги бир турна мансуб чолғуларни бирлаштирган гуруҳ.

Чолғу оиласи – битта чолғу асосида яратилган чолғуларнинг умумий номи (масалан, дутор оиласи).